

Чернігівський історичний музей ім.В.В.Тарновського
Сектор польової археології
Інституту української археології та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського НАН України

Скарбниця української культури

Матеріали ювілейної наукової конференції,
присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного
музею ім.В.В.Тарновського

Чернігів
Сіверянська думка
1996

А.І. Неділя (Чернігів)

Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського /Чернігівський історичний музей ім.В.В.Тарновського, Сектор польової археології Інституту української археології та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України; Редколегія: М.О.Рудько (голова), О.Б.Коваленко (відп.редактор) та ін. - Чернігів: Сіверянська думка, 1996. - 128 с.

ISBN 5-7702-0732-9

До збірника увійшли матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського. У книзі висвітлено маловідомі сторінки історії музейної справи на Чернігівщині. Низка розвідок присвячена найбільш цікавим експонатам і колекціям, що зберігаються у музейних закладах краю.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться українською історією та культурою.

Редакційна колегія:

М.О.Рудько (голова),
О.Б.Коваленко (відповідальний редактор),
О.П.Васюта, Л.П.Линюк (відповідальний секретар),
С.М.Лихачова, А.І.Неділя, С.О.Половникова

Комп'ютерний набір

І.П.Цикунова

Оригінал-макет

Я.А.Неділя

ISBN 5-7702-0732-9

© Чернігівський історичний музей
ім.В.В.Тарновського,
Інститут української археології
та джерелознавства ім.М.С.Грушевського
НАН України, 1996

**ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО**

Чернігівському історичному музею імені Василя Васильовича Тарновського виповнилось 100 років.

Початок розвитку музейної справи на Чернігівщині відноситься до 1895 року, коли Чернігівський губернатор Є.К.Андрієвський розгорнув активну роботу по створенню архівної комісії, яка повинна була мати при собі архів, бібліотеку та історичний музей. Справа набула широкого розголосу в губернії. До створення комісії залучалась широка наукова громадськість.

16 березня 1896 р. був одержаний дозвіл Міністерства Внутрішніх Справ "к открытию в Чернигове ученой архивной комиссии, с историческим при ней архивом, библиотекой и музеем древностей". (Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1897-1898.-Вып. 1.-Ч.1, 1914.-С.15-167). Протягом наступних восьми місяців комісія практично не діяла, якщо не рахувати пожертвувань для музею і бібліотеки. Ці надходження і започаткували Чернігівський історичний музей архівної комісії.

Офіційною датою відкриття Чернігівської губернської вченої архівної комісії та історичного музею вважається 14 листопада 1896 р. (за ст.стилем), про що оголосили "Черниговские Губернские Ведомости".

Керівництво роботою музею велось на громадських засадах і покладалось на керуючого справами архівної комісії. Спочатку її проводив П.М.Тиханов (1839-1905), а з 1902 року П.М.Добровольський (1871-1910).

Продовжував піклуватися поповненням експонатів губернатор Є.К.Андрієвський, до музею надходили документи, цікаві і дорогі предмети. Ширилось коло дарувальників, до числа яких входили різні верстви населення.

У 1908 р. в Чернігові відбувся XIV археологічний з'їзд, до відкриття якого була створена виставка. Матеріали, що там експонувалися перейшли у власність міста. З них міська управа утворила музей, який був об'єднаний з музеєм архівної комісії. Об'єднання завершилося у 1909 р. Музей став називатися Чернігівський з'єднаний історичний музей Міський і Вченої Архівної Комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м.Чернігова. Тоді ж була введена штатна посада консерватора (хранителя) музею, яку обіймав Є.О.Корноухов (1881-1919).

У 1918 році архівна комісія припинила своє існування, а в наступному році музей перейшов у відання комітету по охороні пам'яток мистецтв і старовини (ГубКОИИМСУ).

З 1896 р. починається історія іншого чернігівського музею - музею українських старожитностей В.В.Тарновського. Три покоління Тарновських зібрали у своєму маєтку Качанівка прекрасну колекцію картин, книг, антикварних речей. Особливо відзначився В.В.Тарновський-молодший, який все життя присвятив збиранню українських старожитностей, і у 1896 р. вирішив передати зібрання у дарунок Чернігівському земству.

У 1902 р. в спеціально пристосованому приміщенні музею прийняв перших відвідувачів.

У 1919 р. за ініціативою губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губКОПМіСу) був відкритий музей поміщицького побуту і мистецтва ХУІІІ-ХІХ ст.ст.

У 1920 р. губернським відділом народної освіти було прийнято рішення про створення в Чернігові етнографічного музею.

У 1900 р. було прийняте рішення про створення історико-церковного музею - епархіального сховища старожитностей. На його базі у 1921 р. організований музей культів.

В 1923 р. п'ять музеїв, що знаходились в різних кінцях міста, були об'єднані в один Чернігівський Державний музей, який очолив В.А.Шугаєвський. Оскільки музей ім.В.В.Тарновського ввійшов, як складова частина об'єднаного музею, ім'я Тарновського було втрачено.

Музей складався з 5-ти відділів:

- I відділ - української старовини (зав. В.А.Шугаєвський);
- II відділ - археологічний (зав. П.І.Смолічев);
- III відділ - панського побуту і мистецтва (зав. Г.Н.Вакуловський);
- IV відділ - етнографічний (зав. Б.К.Пилипенко);
- V відділ - культів (зав. В.Г.Дроздов).

Музей працював за єдиним планом, але відділи мали господарську самостійність.

11 серпня 1925 р. об'єднаному музею було передано будинок колишнього Селянського банку (зараз обласна наукова бібліотека імені Короленка). Перших відвідувачів музею прийняв 21 березня 1926 року.

Крім унікальних колекцій у музеї склався прекрасний творчий колектив науковців, які активно і плідно працювали у всіх сферах музейної діяльності: проводили збиральницькі і археологічні експедиції, обстеження позамузейних пам'яток, досліджували музейну збірку і готували наукові публікації, організовували екскурсії, будували нові експозиції і виставки. Все це висунуло Чернігівський музей у ряд провідних установ України, тому 7 березня 1939 року постановою РНК Чернігівський державний історичний музей визнаний об'єктом республіканського значення і переведений на республіканський бюджет.

В зв'язку зі створенням у 1932 р. Чернігівської області, приміщення, яке займав музей, було передано обкому партії, а музею передали приміщення будинку губернатора. В ньому і зараз знаходиться історична експозиція музею, яка була створена у 1979 році. В Чернігові знаходяться дві експозиції - відділи музею: музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини (створений у 1979 р.), військово-історичний музей (створений у 1985 р.).

У 1991 р. Чернігівському історичному музею присвоєне ім'я мецената, колекціонера В.В.Тарновського.

Протягом існування музею його колекції використовувалися не тільки для створення своїх експозицій і виставок, але й для заснування нових музеїв: літературно-меморіального музею М.М.Коцюбинського (м.Чернігів), державного музею Т.Г.Шевченка (м.Київ), музею М.О.Щорса (м.Щорс), художнього музею (м.Чернігів) та ін.

Сьогодні, на порозі свого 100-річчя, Чернігівський історичний музей ім.В.В.Тарновського є крупним музейним закладом, який здійснює збирання, зберігання, вивчення і популяризацію пам'яток матеріальної і духовної культури українського народу, дослідження історії рідного краю, проводить велику науково-освітню роботу, виконує функції обласного методичного центру з проблем музеєзнавства і охорони нерухомих пам'яток історії, археології, монументального мистецтва. Фонди музею налічують більше 150 тис. одиниць збереження. Щорічно музей приймає 150 тис. відвідувачів, обслуговує значну кількість дослідників, краєзнавців.

О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко (Чернігів)

НОВОВИЯВЛЕНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

В умовах жорстокої боротьби за владу, що точилась в Україні впродовж 1918-1920 рр., від рук вандалів постраждали або загинули численні пам'ятки старовини і мистецтва, які зберігалися у поміщицьких маєтках, монастирях ба навіть деяких музеєсховищах. Жертвою злочинського нападу в травні 1919 р. став, зокрема, Музей українських старожитностей ім.В.В.Тарновського, який нагоді одержав - цілком у дусі доби - паралельну назву Першого Радянського музею. Дослідники не обійшли увагою цей прикрий факт, але обставини пограбування і масштаб заподіяних втрат полишилися нез'ясованими¹. Виявлені у Державному архіві Чернігівської області документи дозволяють заповнити цю прогалину. Вони свідчать, що злочин викрали з музею близько 60 пам'яток золотарства, які становили значну історико-культурну цінність. Невдовзі одного з грабіжників було викрито і знешкоджено. Під час обшуку в його помешканні чекісти віднайшли і повернули до музею 14 експонатів. Сліди решти пам'яток, на жаль, загубилися... Залишається додати, що "дійовими особами" цієї драматичної історії, окрім сторожа, злочинців та міліціантів, були завідувачий Музеєм українських старожитностей ім.В.В.Тарновського відомий художник і громадський діяч І.Г.Рашевський та співробітник Чернігівського губерньського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису) М.Б.Ідліс. Дещо пізніше, після смерті І.Г.Рашевського, що сталася 1921 р., справа набула несподіваного продовження. У процесі інвентаризації музею з'ясувалось, що 5 експонатів, які вважались викраденими, були втрачені ще під час перевезення зібрання В.В.Тарновського до Чернігова. Їх позначено зірочками (*) у тексті документу №4. Натомість до реєстру викрадених пам'яток з якихось причин не потрапив золотий личман, згаданий під № 859 у "Каталогі українських древностей коллекции В.В.Тарновского" (К., 1898).

Документи друкуються мовою оригіналу. Граматичні помилки виправлені без застережень, пунктуацію наближено до норм сучасного правопису.

№ 1

Подання завідуючого Музеєм українських старожитностей ім.В.В.Тарновського І.Г.Рашевського до Чернігівського губерньського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини

19 травня 1919 року.

17-го мая сего 1919 года в 2 часа 20 минут дня четыре вооруженных револьверами человека вошли в музей, связали сторожа и обвязали голову его скатертью, затем разбили три витрины и похитили по приблизительному подсчету 3 булавы, 8 перначей, около десятка личманов, аграф к шапке, несколько пар серег, серебрянный нагрудный складень, несколько застёжек, ложек, и, по-видимому, две-три чарки; точный подсчет похищенного будет сделан после проверки по каталогу; испуганные стуком двери грабители убежали.

О случившемся я телефонировал в уголовно-разведочное отделение, и через несколько минут прибыли агенты его и произвели осмотр и допросили сторожа и меня, затем прибыла уездная и городская милиция и сделала то же, я же пошел доложить об этом в губ. отд. народного образования. Музей закрыт.

Ив.Рашевский.

Державний архів Чернігівської області
(далі - ДАЧО). - Ф.Р - 593. - Оп.1. -
Спр.52.- Арк.43-43 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 2

Телеграма завідуючого Чернігівським губерньським відділом народної освіти до Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини про пограбування Музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського

20 травня 1919 р.

Днем вооруженными ограблен музей Тарновского.

Похитено три булавы 8 перначей десять личманов аграф шапке нагрудный складень несколько серег застёжек ложек чарок Приняты меры розыска на месте Просим принять меры Киев № 2817/20/У 19

Завотдел Губнаробраз

ДАЧО.- Ф.Р -593.- Оп.1.-
Спр.52.- Арк. 44. Копія. Машинопис.

Телеграма Всеукраїнського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини до Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини з вимогою терміново надіслати список і опис експонатів, викрадених з Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського

22 травня 1919 р.

Чернигов Києва 20218, 16, 22/5; 13,30
Принято 22/У 1919 г.

Сообщите немедленно список и точное описание похищенных вещей музея Тарновского НР 796, ВУКОПИС.

ДАЧО.- Ф.Р- 593. - Оп.1.-
Спр.52. - Арк.45. Оригінал. Машинопис.

Список предметів, що були викрадені з Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського

27 травня 1919 р.

Комитету по охране памятников старины и искусства
Заведующего Музеем украинских древностей

Представление

Грабителями, нападшими на Музей 17 текущего мая, похищены следующие вещи:

Булава гетманская, большого размера, серебрянная, вызолоченная, шар булавы гладкий, покрытый ажурными чеканными узорами, украшенными бирюзой, ручка с двух сторон выбивной работы с бирюзой, всех бирюзин 78 различной величины, посередине ручки бархат пунцовый, наконечник ручки сломан.

Булава гетманская медная, вызолоченная, чеканной работы, середина ручки восьмигранная.

Пернач, головка серебрянная, вызолоченная, восемь перьев с резьбой и чеканкой, ручка деревянная, черная, с обоих концов отделана вызолоченным серебром с гравировкой.

Пернач, головка в 7 перьев серебрянных, вызолоченных, верхушка потеряна, ручка деревянная, с обоих концов обложена серебром и чеканкой.

Пернач, головка в 8 перьев, серебрянная, вызолоченная, украшенная бирюзой и сердоликом с золотой инкрустацией, ручка с двух концов серебрянная, украшенная бирюзой, посередине обложена кожей ящерицы.

Пернач, головка серебрянная, вызолоченная, в 12 перьев, сверху плоская шишка с изумрудами, кончается копьем, ручка с обеих сторон серебрянная, вызолоченная, усеяна большими и малыми изумрудами и рубинами, посередине розовый бархат, на округлении конца рукоятки - герб князей Вишневецких, 1670 год и герб Польши; пернач украшен 28 крупными изумрудами, 17 меньшими и 61 рубином.

Пернач, головка серебрянная, вызолоченная, 8 перьев ажурных, из которых 3 пера сломано, ручка деревянная, с обоих концов отделана вызолоченным серебром с гравировкой.

Пернач, головка стальная, 8 перьев, таукиширована рельефно золотом, над перьями шишечка, таукишированная золотом и украшенная 5 бирюзами; ручка деревянная, с концов отделана сталью с таукишированными золотом узорами и украшена 6-ю алмадинами, а на конце бирюзой.

Пернач литой бронзовый, вызолоченный, 8 ажурных перьев, принадлежал полковнику Иваненко, а на ручке ошибочно вырезано "Полуботка".

Аграф от полковничьей шапки, серебрянный, вызолоченный, украшенный разноцветными стеклами, на нем вырезан герб Храповицких.

Личман черного золота с цепочкой, на нем с одной стороны Крещение Спасителя, а с другой Крещение ребенка; кругом латинская надпись Non sua sed nostra hic expurgat crimina Christus, с другой стороны Elumine mysta sacra - nos Christus flamine mundat, личман этот был подарен Мазепой Миновичевой.

Личман серебрянный, вызолоченный, с тремя ушками, с обеих сторон священные символические изображения.

Личман серебрянный, вызолоченный, с изображением Святой Троицы и с надписью на обороте СМСІМ.

Личман серебрянный, вызолоченный, с изображением Ахтырской Божьей Матери, а с другой стороны с изображением Ангела, провожающего ребенка.

Личман медный, вызолоченный, в виде иконки с изображением "Зачатия Анны", а с другой - "Воскресение", личман висит на гравированной брошке с камнями и крестиком вверху.

Личман серебрянный, вызолоченный, с изображением императрицы Елизаветы, а с другой стороны - двух фигур, стоящих у жертвенника; личман висит на цепочках, входящих в корону, служащую брошкой; на личмане надпись "За спасение веры и отечества".

Личман серебрянный, вызолоченный, с изображением Елизаветы, а с другой стороны - двух фигур у жертвенника; висит личман на серебрянном банте с камнем посередине и вделан в круглую рамку из серебрянных проволок.

Личман медный с изображением святого с крестом и хартией, с другой стороны - Елизаветы.

Личман медный на привеске, с изображением двух фигур у жертвенника и надписью "За спасение веры и отечества".

Личман металлический, был позолочен, с изображением Христа, а с другой стороны - Богородицы.

Личман металлический, позолоченный, с изображением на одной стороне Иоанна Крестителя, а с другой - Благовещения.

Личман металлический, позолоченный, с изображением на одной стороне Благовещения, с другой - Елизаветы.

Складень серебряный, вызолоченный, с изображением явленного образа Владимирской Божьей Матери в с.Кочетах близ г.Чугуева, святых Григория, Иулиании и Иоанна Златоуста; на одной из створок вырезано "Родился Иван Григорьевич Рашевский".

Личман медный.

Личман серебряный.

Зашепка (половина) от шубы или киреи - медная вызолоченная, украшена 86 камнями (или стеклами).

Зашепка серебрянная, чеканной и филигранной работы с 12 жемчужинами и 3 гранатами.

Зашепка и пуговицы от кунтуша (6 заш. и 5 пугов.) серебрянные, гладкие.

Серьги червоного золота, ажурной и чеканной работы с зеленой финифтью.

Серьги серебрянные, вызолоченные, с длинными привесками, украшенные жемчугами и камнями.

Серьги с привесками, украшенные стеклами.

Серьги серебрянные, украшенные жемчугом с привесками перламутровыми.

Серьги серебрянные, позолоченные, круглые, посредине красный камень, вокруг которого два ряда жемчужин, с длинными привесками, украшенными мелким жемчугом и камнями.

Ложки (две) Св. Дмитрия Ростовского серебрянные, на концах ручек фигуры апостолов.

Ложка гетьмана Мазепы, серебрянная, вызолоченная, рельефной и чеканной работы, украшенная мозаикой и 31 рубином, на ложке вырезан герб гетьмана.

*Ложка Якова Тарновского серебрянная, с рельефными и чеканными украшениями в конце шестигранной ручки, на нижней стороне герб Тарновского, на ручке 1766 год.

Ложка серебрянная, вызолоченная, украшенная чернью, с наружной стороны вырезаны буквы М.Р.В.

Ложка серебрянная, частью вызолоченная, ручка прямая и трехгранная мелкой чеканной работы.

*Ложка серебрянная, ручка в виде дерева с обрубленными сучками, в конце ручки фигура апостола.

Ложка серебрянная, круглая с чеканкой и литерами Р.Л., внизу их полудуينة с крестом, ручка литая вроде ветки с обрезанными сучками, на конце ручки Святой с крестом.

Ложки две серебрянные, вызолоченные, с чеканкой, в конце ручки украшения чеканной работы.

Ложка серебрянная, ручка в виде дерева с обрубленными сучками, на конце ручки фигура апостола.

Ложка серебрянная, золоченая, короткая, украшена чернью.

Ложка Ивана Скоропадского серебрянная с резным гербом и с буквами по бокам I.C., ручка шестигранная с рельефными украшениями на концах.

*Чарка серебрянная, выбивной работы, выпуклая внизу и прямая сверху.

*Чарка серебрянная с ушком, выбивной работы.

*Чарка серебрянная на борту и внутри вызолоченная, гладкая, с ручкой и устоем.

Чарка большая серебрянная, с чеканкой, у борта и внутри вызолочена.

Чарка серебрянная, выбивной работы, с орнаментом.

Чарка серебрянная, выбивной работы.

Крест серебрянный, вызолоченный, украшенный тридцатью рубинами и двенадцатью изумрудами.

Крест-тельник серебрянный, с рельефным крестом и орнаментом.

Крест-тельник литой, прямой, серебрянный, с рельефным распятием.

Крестик свинцовый.

Крестик свинцовый с распятием.

Крестик серебрянный с распятием, грубой работы.

Крестик из талька.

Крестики 2 малые медные.

Это все, что пока обнаружено; быть может похищено еще что-либо, для того, чтобы точно установить число похищенных предметов, нужно проверить все содержащееся в музее по каталогам и записям, для чего потребуются больше времени чем то, которое было назначено для этой работы.

Иван Рашевский

ДАЧО.- Ф.Р.- 593. - Оп.1-

Спр.52.-Арк.46-47. Оригинал. Рукопис.

№ 5

Акт про повернення співоробітниками Чернігівської губернської надзвичайної комісії частини речей, що були викрадені з Музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського

31 травня 1919 р.

Мы, ниже подписавшиеся граждане, составили этот акт о принятии ниже поименованных вещей, уворованных из г.Чернигова музея Тарновского 17-18 мая 1919 года, и 30-го мая с/г были отобраны у бандита

Имшенецкого, агентом Губ.ЧК. Ниже поименованные вещи приняты для доставления в г.Чернигов, Музей имени Тарновского.

Наименование вещей.

1. Булава гетмановская : одна.
2. Перначи : четыре.
3. Ложек : шесть.
4. Аграфат без камней : один.
5. Одна карточка, бандит убит.

Означенныя вещи принял тов.Идлис Моисей Борисович на основании удостоверения Губнаробраза от 12-го мая 1919 года № 2460.

Принял вещи Моисей Идлис.

Сдал вещи комис. Губ. Ч.К. Мих.Аксенов.

ДАЧО. - Ф.Р-593.- Оп.1-

Спр.52.- Арк.49. Оригинал. Рукопис.

№ 6

Список предметів, що були повернуті до Музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського

3 червня 1919 р.

Комитету по охране памятников старины и искусства

Представление

Из числа ограбленных 17 месяца мая вещей, получено обрат:

- 1.Булава медная, вызолоченная, чеканной работы, середина ручки восьмигранная, ручка разломана на три части.
2. Пернач, головка в 7 перьев серебрянных, вызолоченных, верхушки нет, ручка деревянная, с обоих концов обложена серебрянной чеканкой; дерева нет.
3. Пернач, головка в 8 перьев, серебрянная, вызолоченная, украшена бирюзой и сердоликом с золотой инкрустацией, ручка обломана и ее нет.
4. Пернач литой бронзовый, вызолоченный, в 8 перьев ажурных, надпись "Полуботка".
5. Пернач в 9 перьев серебрянных, вызолоченных, ручка вся серебрянная с чернью.
6. Два куска ручки булавы: серебрянные, выбивной работы с бирюзой.
7. Серебрянных ложек шесть с крупными черпаками.
8. Кусок аграфа от шапки, серебрянный, вызолоченный и одиннадцать камушков, вырванных из этого аграфа.

Ив.Рашевский²

ДАЧО.- Ф.Р- 593.- Оп.1 -

Спр.52. - Арк.50-50 зв. Оригинал. Рукопис.

№ 7

Клопотання Чернігівського губернського відділу народної освіти до контрольно-слідчого підвідділу губернського відділу юстиції про дальше розслідування злочину, пов'язаного з пограбуванням Музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського

3 червня 1919 р.

Тов. Заведующому контрольно-слідственным
подотделом отдела юстиции

Губернский отдел народного образования препровождает при сем на Ваше рассмотрение поступивший в Губнаробраз из Губчека протокол комиссара Евфима Швидуна от 30 мая с.г. и просит Вас принять зависящие от Вас меры к дальнейшему расследованию преступления, а именно разбойного ограбления музея Украинских древностей имени В.В.Тарновского (1 Сов.музея), совершенного 17-го сего мая.

Завед. Губнаробразом
Председатель комиссии
Секретарь

ДАЧО. - Ф.Р - 593. - Оп.1 -
Спр. 52. - Арк 51. Копія. Рукопис.

Примітки

¹К-ко М. Музеи Чернигова //Красное знамя (Чернигов). - 1922. - 5 октября; Омельченко Ю.А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади //Український історичний журнал. - 1972. - № 1. - С.103; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990). -К., 1991. - С.36.

²У приватному листі від 31 травня 1919 р. до колишнього завідуючого Музеєм українських старожитностей ім.В.В.Тарновського, керівника Архівно-бібліотечної секції Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, відомого історика В.Л.Модзалевського І.Г.Рашевський писав: "Сейчас вернулся из "Чека", куда были доставлены некоторые вещи, похищенные в Музее; пока найдены 1 булава и 5 перначей и 6 ложек, при обыске убили одного из грабителей" (Центральний державний історичний архів України в Києві. - Ф.856. - Оп.1.- Спр. 45. - Арк. 47 зв.).

В.Г. Сарбей (Київ)

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА І РОЗВІДКИ ДО БІОГРАФІЇ В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Напевно першою публікацією стосовно біографії Василя Васильовича Тарновського (1837-1899) був його лист 1882 р. до редакції київської газети "Зоря" з висловленням готовності надати кошти для впорядкування могили Т.Г.Шевченка у Каневі. Надалі найбільше друкованих матеріалів, пов'язаних з В.В.Тарновським, бачимо на сторінках журналу "Киевская старина". 1883 р. тут опубліковано написані у 1860 і 1861 рр. два листи Т.Г.Шевченка до В.В.Тарновського. З коментарів публікатора С.Пономарьова читачі дізналися, що адресат поета тоді мешкав у с.Потоках Канівського повіту Київської губернії, а на час публікації він уже був власником маєтку Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де й зберігав оригінали листів Т.Г.Шевченка. Дві зустрічі з Кобзарем у свої дитячі та юнацькі роки В.В.Тарновський пізніше відтворив у невеликому мемуарному нарисі, опублікованому "Киевской стариной" 1897 р.

Цей же журнал ще за життя В.В.Тарновського якнайактивніше популяризував його музейне зібрання українських старожитностей, у тому числі особистих речей, оригіналів поетичних і образотворчих творів Шевченка, першим публічно порушив питання про необхідність спеціального вивчення всієї цієї колекції, першим розпочав друкування на своїх сторінках фототипій Шевченкових малюнків. У той же період до популяризації Шевченківського зібрання В.В.Тарновського підключилися періодичні видання Львова ("Правда", "Зоря"), Одеси ("По морю и суше"), Петербурга ("Новости и биржевая газета"), Чернівців ("Буковина").

Винятково цінним джерелом як для історії української культури, так і для біографії В.В.Тарновського є 19 листів до нього, написаних П.О.Кулішем у 1857-1897 рр. "Киевская старина" надрукувала їх 1899 р. і того ж року цьому журналові довелося друкувати некролог В.В.Тарновського. Автор М.Шугуров справедливо зазначив, що українське суспільство зазнало тяжкої втрати в особі В.В.Тарновського, який залишив "для всеобщего пользования" свою безцінну колекцію. Некрологи В.В.Тарновського з'явилися і у таких популярних журналах, як петербурзький "Исторический вестник" і львівський "Літературно-науковий вісник".

Відгоді з легкої руки Б.Д.Грінченка, який упорядкував і видав 1900 р. у Чернігові "Каталог Музея украинских древностей

В.В.Тарновского", активізується популяризація цього зібрання у пресі. Загальні більш або менш повні огляди музею В.В.Тарновського друкують 1899 р. - "Земский сборник Черниговской губернии" і "Буковина", 1900 р. - "Киевская старина" і "Літературно-науковий вісник", 1903 р. - петербурзький "Литературный вестник", 1912 р. - "Украинская жизнь".

Цінний мемуарний матеріал містить публікація М.П.Василенка у "Киевской старине" за 1902 р. про трьох друзів, закоханих в історію України і Шевченкову творчість - В.В.Тарновського, О.М.Лазаревського, М.В.Шугурова. Автор прямо вказав на основу цієї дружби - "любовь к своей родине - Малороссии и желание быть ей, так или иначе, полезными", і підкреслив, що Музей українських старожитностей і колекція творів Т.Г.Шевченка - "это - глубоко-национальное дело, выполненное В.В.Тарновским перед родиной".

Перша узагальнююча біографічна розвідка про В.В.Тарновського була написана автором цих рядків і побачила світ 1967 р. на сторінках "Українського історичного журналу". Згодом тим же автором надруковано ще три статті: 1969 р. - в "Збірнику праць шістнадцятої наукової Шевченківської конференції"; 1988 р. - в журналах "Україна" і "Пам'ятки України"; а також 1977 р. - біографічна довідка у "Шевченківському словнику". Та ще глибоко не проаналізовано й чимало документальних публікацій, так чи інакше пов'язаних з біографією В.В.Тарновського, що побачили світ у 1950-х - 1980-х рр. в журналі "Архіви України" або окремими збірками. У процесі підготовки ґрунтовної праці про життя і діяльність В.В.Тарновського (справи цілком актуальної сьогодні) першорядним дослідницьким завданням залишається суцільне опрацювання фамільного архівного фонду Тарновських, що зберігається у Чернігівському історичному музеї.

Л.В. Студьонова (Чернігів)

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КОЛЕКЦІЮ В.В.ТАРНОВСЬКОГО ДО 1917 Р.

13 червня 1899 р. в Києві помер чернігівський поміщик Василь Васильович Тарновський. Його пам'яті журнал "Исторический вестник" (1899 - № 8) присвятив статтю. Її автор, що сховався за аббревіатурою В.Г-ко, писав: "В.В.Тарновський пожертвував частину своєї спадщини на просвітительську справу і загальну користь. Не кожний зробить це. Він не був заражений забобонами неписьменного натовпу, який ототожнює все малоросійське з мужицьким, і давав ціну проявам народної української творчості і духа".

В цьому переконуємося, коли звертаємося до видань, присвячених меценатству В.В.Тарновського, колекція якого сприяла розвиткові наукових досліджень.

Так, у 1883 р. відомі українські вчені В.Б.Антонович і В.О.Бец видали працю "Исторические деятели Юго-Западной Руси в биографиях и портретах", написану на основі колекції В.В.Тарновського. Її опублікував журнал "Киевская старина" (1883 - № 4).

В 1893 р. В.В.Тарновський організував планомірну археологічну діяльність фахівців на Княжій горі в Черкаському повіті Київської губернії, на березі Дніпра, поблизу Канева. Розкопки дали матеріал самий різноманітний і багатий. Знайдені речі В.В.Тарновський додав до своєї колекції. Дослідник М.Біляшівський узагальнив цю роботу і під назвою "Случайные находки на Княжей горе в 1893 г." опублікував на сторінках часопису "Киевская старина" (1894 - т. 65). Цей журнал багато уваги надавав колекції В.В.Тарновського. Протягом 90-х років XIX ст. тут розповідались про окремі розділи колекції, друкувались малюнки, на яких були зображені пірнач Павла Полуботка, козацька шабля, порохівниця "Сави козака", інші речі.

Цікавив В.В.Тарновський і колектив "Земского сборника Черниговской губернии". В 90-х рр. XIX ст. і на початку XX ст. збірник вмістив заяву володаря колекції про передачу її у власність губернському земству, опис цього музею тощо. Збірник розповідав своїм читачам про нові надходження до колекції за відповідний рік. Це був своєрідний звіт перед чернігівцями про збереження старожитностей.

В 1910-1916 роках періодичні видання "Живая старина", "Черниговская земская неделя", "Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии", "Черниговское слово", "Исторический вестник" опублікували статті, історичні розвідки, присвячені особистості

В.В.Тарновського, його колекції, сучасному стані музею. Не забули і про кількість відвідувачів, їх соціальний стан, нові надходження.

В 1903 р. побачила світ книга, яка сьогодні стала бібліографічною рідкістю. Це "Музей украинских древностей, пожертвованный Черниговскому губернскому земству В.В.Тарновским" (Чернигов, 1903).

Дослідників приваблювала сама постать В.В.Тарновського. Через три роки після його смерті вийшла брошура М.Василенка "Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова" (К., 1902). Ці люди були близькими друзями, однодумцями, що багато зробили на ниві відродження української справи. Їх пов'язували чисто людські відносини, сповнені справжньої любові і поваги.

М.М.Могилянський у статті "Музей украинских древностей В.В.Тарновского Черниговского губернского земства" для журналу "Живая старина" (1914 - № 3,4) відзначив надзвичайну безкорисливість, любов до науки, мистецтва і всього місцевого, що була притаманна Тарновському.

Журнал "Киевская старина" (1899 - № 7) вмістив статтю М.Шугурова "Памяти Тарновского Вас.Вас.". Автор добре знав колекціонера і наголошував на його хлібосольності та приязні до всіх, хто бував у Качанівці. Подружжя Тарновських уособлювали собою тип людей, який поступово зникав: вони приносили себе в жертву знайомим і суспільству. Шевченко і Костомаров, Глінка і Репін, Куліш і Марко Вовчок, Штернберг і брати Маковські - далеко не повний перелік видатних людей, що бували в Качанівці, яких Василь Васильович надихав на творчість.

В.Горленко на сторінках "Исторического вестника" (1899 - № 8) згадував, що будинок Тарновських був переповнений рослинами, які надходили сюди із дивних теплиць. Чоловіча прислуга була одягнута у живописні козацькі кунтуші. Парадні зали, величезний кабінет з року в рік наповнювалися старовинними українськими портретами і речами, збиранню яких Василь Васильович присвятив майже сорок років.

Сучасники В.В.Тарновського вважали, що його колекція сприяла кращому розумінню творчого духа українського народу, і тим самим Василь Васильович має право на визнання земляків і суспільства. З цим погоджуємося і ми, його нащадки.

С.О. Половникова (Чернігів)

ЛИСТИ П.Г.РЕДКІНА ДО В.В.ТАРНОВСЬКОГО-СТАРШОГО З
ФОНДІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Про Василя Васильовича Тарновського (1809-1866 рр.) у більшості його сучасників думки не розходилися - це освічена, талановита і дуже скромна людина. Можна було зустріти і більш красномовні відгуки - "кращий з громадян Малоросії", "один з наших визначних громадських діячів". Він був гарячим прихильником звільнення селян з кріпацтва, багато і плідно працював для підготовки реформи 1861 року. Доки дозволяло здоров'я, працював і у земстві, намагався поліпшити народну освіту, охорону здоров'я.

Протягом життя Василь Васильович мав дружні стосунки з багатьма відомими людьми, він листувався з М.Гоголем, П.Кулішем, М.Костомаровим, К.Кавеліним та іншими.

Найбільш теплі відносини склалися з Петром Григоровичем Редкіним. Вони разом вчилися у Ніжинській гімназії вищих наук і закінчили її у 1826 році - це був перший випуск. Разом вступили до Московського університету, по закінченні якого Тарновський повернувся на Україну, а Редкін продовжував освіту за кордоном, ставши професором права.

В Чернігівському історичному музеї зберігається 39 листів Петра Григоровича до В.В.Тарновського, які охоплюють 1833-1866 рр. Перший лист $\left(\text{Ал} \frac{17-29/1}{504} \right)$, надісланий Василю Тарновському з Берліна, датований

24 грудня 1833 р. В ньому висловлені почуття, що супроводжували їхню дружбу протягом життя: "Длинное мое письмо конечно не произвело в тебе скуки: я знаю, что ты всегда жаждал познания, любил науки так, как редкие то делают, в чем я всегда готов отдать тебе всю справедливость. По сей одной причине я бы тебя уважал и любил, если бы мы не были связаны между собою другими отношениями. Поверь мне, что тебя считал и считаю я всегда моим истинным, единственным другом, моим братом, моею отрадою в потере кровных моих братьев и сестры".

Цікавим є лист від 15 квітня 1835 р. $\left(\text{Ал} \frac{17-29/2}{504} \right)$. Проїшло вже

дев'ять років з часу закінчення ніжинської гімназії, але не забуваються друзі юних літ. Петро Григорович в курсі всіх справ: "...Гоголь выдал - Миргород. Кукольник уехал с Каратыгиным в Москву, где будут даны его

письма. Пашенко, Данилевские и Вася Прокопович едут скоро в Малороссию".

Багато і плідно займається П.Г.Редкін видавничою діяльністю. Він вважає, що Василь Васильович теж повинен більше займатися наукою, а його статтю "Быт Малороссии" необхідно включити до найближчого збірника (лист від 17 квітня 1844 р.; $\left(\text{Ал} \frac{17-29/6}{504} \right)$). Петро Григорович

разом з В.В.Тарновським сприяють виданню "Записок о Южной Руси" П.Куліша, залучивши до цієї справи Погодіна, Кавеліна, Буслаєва, П.Кириєвського та інших (листи від 20 жовтня та 11 грудня 1844 р.; $\left(\text{Ал} \frac{17-29/9,10}{504} \right)$).

Провідною темою листування є селянське питання. Ще у 1846 році (лист від 4 грудня 1846 р.; $\left(\text{Ал} \frac{17-29/11}{504} \right)$). Редкін зазначав: "Высокое

благородство так и бьет из каждого словечка твоего, когда ты мне в своем письме рассказываешь о своем хозяйстве. Только прошу одного: не унывай духом, ты много сделал уже добра для управляемых тобою крестьян, еще впрямь сделаешь...". За спогадами сучасників, звільнення селян стало мрією Тарновського, і немов би в передчутті своєї активної діяльності в Комітеті у селянських справах він не раз казав: "Если бы мне дожить до того счастливого времени, когда освобождение крестьян вызовет деятельность людей, преданных этому делу, я может быть буду в числе их". Дійсно, Василь Васильович був серед тих, хто сприяв проведенню селянської реформи якнайшвидше.

Але одна реформа не могла докорінно змінити життя народу України. Це розуміли і Редкін, і Тарновський. "...Неужели еще долго будет покинута лучшая часть нашей огромной родины - Южная Русь? Вель строить дороги теперь не менее необходимо, как устраивать быт крестьян, устраивать судопроизводство", - писав Петро Григорович в листі від 2 березня 1863 р. $\left(\text{Ал} \frac{17-29/30}{504} \right)$. І наступного року Редкін висловлює

міркування з цього приводу: "...Сказал мне недавно знающий хорошо Россию американец, единственное средство поднять наши финансы - сбережение в расходах, а другой русский финансист-практик прибавил - производительный труд такой, чтобы детям можно было строить на положенном отцами основании, а не все начинать сызнова" (лист від 1 листопада 1864 р.; $\left(\text{Ал} \frac{17-29/33}{504} \right)$).

Обмінювалися вони думками і у справах земства. І якщо на початку своєї діяльності Тарновський повідомляв друга, що земские учреждения

приняты обществом вообще холодно", то згодом справи пішли краще. "С истинным наслаждением читаю я твой отчет о нашем земском деле. Каждая строка твоя возбуждает во мне множество мыслей, чувствований, желаний, надежд. О если бы этому народу дать еще то умственное образование, которым, отличаются народы Западной Европы! С моей точки зрения, это такая же существенная потребность для его исторической будущности, как его экономическая свобода, как правый суд, как дельное самоуправление. И несмотря на то, народное образование продолжает до сих пор стоять у нас на заднем плане", - писав Редкін в листі від 22 серпня 1865 р. (Арх. $\frac{17-29}{36}$ / 504).

У наступних листах йде мова про підготовку сільських вчителів, надаються консультації з юридичних питань, висловлюється бажання побувати на своїй батьківщині - в Ромнах і зустрітися з родиною Тарновських. Останній лист з нашого фонду датується 16 серпня 1866 р., а 4 грудня 1866 року Василь Васильович Тарновський пішов з життя.

Добірка листів П.Г.Редкіна до В.В.Тарновського дає змогу не тільки побачити окремі риси цих особистостей, але й відчутти головні проблеми часу, до рішення яких вони доклали немало зусиль.

Г.В. Деркач, С.М. Курач (Чернігів)

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦЬКОЇ ЗБІРКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В минулому столітті на Чернігівщині було досить поширеним приватне колекціонування. Одні з найбагатших зібрань того часу з винятковими цінностями мистецькими добірками, пов'язаними до того ж з історією України ХУІІ-ХУІІІ ст., знаходились у відомого колекціонера В.В.Тарновського (молодшого) в Качанівці. На його основі згідно з заповітом власника було створено музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського.

Значні, але менші за кількістю художні зібрання переходили і в інших музеях міста: в музеї Чернігівської губернської архівної комісії та в Епархіальному древлесховищі.

Колекції живопису, графіки, скульптури відповідали профілю своїх музеїв, мали здебільшого виключно мистецьку цінність, тому не раз експонувались на виставках як в Чернігові, так і за його межами, привертати до себе увагу фахівців. Відомості про окремі експонати, часом з ілюстраціями, входили до складу різних наукових видань, публікувались на сторінках часопису "Киевская старина". Але не всі художні зібрання музеїв міста були систематизовані і вивчені на прийнятному тоді науковому рівні. Атрибуції їх в певних випадках були досить поверховими чи відсутні взагалі, хоч це компенсувалось досить вагомими допоміжними даними про них в музейних каталогах.

Після Жовтневої революції 1917 р. музейна робота в Чернігові відновилась тільки на початку 1919 р. В березні того ж року розгорнув свою діяльність при Губернському відділі народної освіти комітет (пізніше секція) по охороні пам'яток старовини і мистецтва, в листоводі в цю роботу включилась і музейна секція. Вони здійснювали пошуки музейних коштовностей, поповнювали знайденими предметами фонди н'яті Радянських музеїв міста. Серед матеріалів, що надходили із зруйнованих поміщицьких палаців, приватних колекцій, антикварних магазинів та різних радянських установ, була велика кількість творів образотворчого мистецтва. Збагаченню художніх збірок музеїв сприяла робота комісії по вилученню з церков і монастирів Чернігівщини різних коштовностей, що була створена згідно з декретом уряду України "Про відокремлення церкви від держави".

В жовтні 1925 р. всі н'яті музеїв Чернігова було об'єднано в один Чернігівський державний історичний музей. З цього часу приділяється більше уваги науково-дослідній роботі з мистецькими творами, їх популяризації. Напередодні Великої Вітчизняної війни художня колекція

нараховувала вже близько 3-х тисяч експонатів. Більша її частина була представлена митцями ХУІІ-ХІХ ст., серед яких немало відомих імен. Але оскільки в довоєнні часи працівники музею вивчали історію краю не лише минулу, а й сучасну, ця збірка поповнювалась творами вітчизняного мистецтва 1920-1930-х рр.

Таким чином, якщо мистецькі твори дореволюційних музеїв міста були здебільшого своєрідною ілюстрацією до славетного минулого України і Чернігівщини, то кількатисячне зібрання, що зберігалось на початку 1941 р., вже виходило за ці рамки, допомагало висвітлювати розвиток минулого і сучасного культурного життя України і чернігівського осередку, простежити певні тенденції в історії класичного європейського образотворчого мистецтва.

Під час Великої Вітчизняної війни майже вся колекція творів образотворчого мистецтва історичного музею загинула, збереглися лише окремі експонати, що вдалось евакуювати до Уфи та поодинокі твори, які потрапили за часів окупації Чернігова до німецької комендатури і не були знищені чи вивезені, випадково віднайдені жителями біля зруйнованого музейного будинку і повернуті після звільнення міста. Тому після відновлення роботи музею з жовтня 1943 р. її почали збирати заново. Поступово вона збільшувалась за рахунок надходжень від приватних осіб, художників, з обласних і республіканських виставок, передач з районних музеїв. В окремих випадках експонати цього профілю обмінювались на аналогічні з фондів провідних музейних установ Києва.

Значне поповнення колекції в 1950-х р.р. надало змогу створити при музеї в 1959 р. художній відділ, першу постійну експозицію якого було відкрито в жовтні 1965 р. в будинку поштової канцелярії на Валу, де він функціонував до 1981 р. За час з 1965 р. до початку 1980-х рр. за кількістю експонатів, близько 5,5 тисяч художня колекція ЧІМ стала однією з найбільших серед історичних музеїв України. Це дозволяло майже щорічно організовувати різні мистецькі виставки, як персональні, так і збірні, проводити заходи до значних подій в громадському житті краю. Цьому допомагала плідна видавнича, наукова робота музею, відомих українських і російських мистецтвознавців.

Велика кількість творів, потреба в більш професійному підході до проблем вивчення і пропаганди історії художньої культури Чернігівщини та сучасного стану її образотворчого мистецтва поставили на поч. 1980-х рр. питання про створення в місті самостійного художнього музею. У вересні 1983 р. йому було надано окреме приміщення, а в наступному році передано близько 4 тисяч одиниць зберігання Чернігівського історичного музею: творів західноєвропейського, російського, українського мистецтва ХУІІ-ХІХ ст., сучасного українського і російського мистецтва, деякі рукописні матеріали з художнього життя Чернігівщини. Відтоді наукове комплектування, дослідження і реставрацію цього великого зібрання веде окремий музейний заклад.

Т. В. Деркач (Чернігів)

КАЧАНІВСЬКИЙ АЛЬБОМ З ФОНДІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. В. В. ТАРНОВСЬКОГО

До фамільного фонду Тарновських слід віднести і знаменитий альбом "Качановка" (Інв. № Ал-165). Початок збиранню автографів до нього поклав Григорій Степанович Тарновський (1790-1853), продовжили - його нащадки. На 37 сторінках один під одним розмішені 604 автографи знаменитих гостей Качанівки, знайомих та друзів Тарновських, їхніх родичів. Автографи, як правило, не повторюються, хоча деякі гості відвідували Качанівку по кілька разів.

Першу сторінку Григорій Степанович відвів для своїх близьких. Можна припустити, що її заповнили у другій половині 30-х років ХІХ ст. Останній датований запис зроблено 16.09.1894 р. Завершує альбом автограф без дати: "Николай Осипович барон Майдель".

Нами зроблено спробу розшифрувати автографи, крім тих, що іноземними мовами. Їх поділено на окремі групи і подано за оригіналом. До першої групи віднесено автографи господарів Качанівки, їх родичів, друзів, сусудів. Прізвища наводяться за алфавітом: "Александрович, Величко, Волк-Карачевские, Галаган, Гамалея, Гессе, Горленко, Граббе, Гудим-Левкович, Дабижа, Житецкие, Забила, Капнист, Кочубей, Ламздорф, Маркевич, Миклашевские, Милорадович, Новицкие, Олсуфьевы, Ракович, Ригельман, Скоропадские, Стороженко, Троцина, Шеффер, Юзефович".

В другій групі автографи художників, що відвідали Качанівку. Вони розташовані у хронологічному порядку: "Штернберг; Лев Жемчужников; Г. Васько; И стежечка де ты ходила Колючим терном поросла. Т. Шевченко 21 августа 1859 В Качановке; Назначенный Академик Андрей Николаевич Гороневич; Н. Маковский; Академик живописи В. Резанов; Пармен Забелла; К. Маковский; Профессор живописи В. Орловский; Илья Репин; Владимир Маковский; А. Волосков; А. А. Агин; Василий Волков; Классный художник 1-ой степени Николай Корнелъевич Бодаревский; Николай Ге; Петр Ге; Художник Михаил Александрович Врубель; Н. Д. Дмитриев-Мамонов; 1888 года 21-го Апреля, Григорий Николаевич Честаховский; 22-ое августа 1891 года художник Иван Прянишников; граф А. С. де Бальмен 1892 года 29-е июля".

До третьої групи увійшли автографи письменників та інших діячів культури, які подані за хронологією: "Гоголь; Маркевич; Глинка; ки зь Василий Дмитриевич Дабижа; Антон Чужинский; В. Юзефович; Н. Ригельман; Т. Шевченко (див. вище); Худоби маєте геть, геть чи мало,

Здоровья в бога вы просить!!! Найдите сами вы жинку: вирну, гарну!!! Да з нею в свити весело живить, живить Сто лит, Сто лит!!! Виктор Забыла; М. Максимович; Александра Кулиш урожденная Белозерская; Пантелеймон Кулиш; Александр Вальтер профессор унив. св.Владимира; Петр Григорьевич Редкин; Владимир Алексеевич Бец; Иван Семенович Величко; Александр Николаевич Данилевский; Михаил Иванович Чертков; Михаил Акимьевич Сухотин; Андрей Николаевич Маркевич; Алина Д. Костомарова; Николай Костомаров посещал восхитительную Качановку 1. августа 1881 года ровно через двести лет в годовщину кончины знаменитого запорожского кошевого атамана Ивана Серка; Николай Ревуцкий, священник с.Ржавец; 1887 года, 4 июня, ровно в сороквосьмилетнюю годовщину уничтожения запорожской Сечи посетил очаровательную Качановку Дмитрий Иванович Эварницкий, возвратясь с Соловского острова после разыскания на нем могилы последнего кошевого атамана Петра Ивановича Кальнишевского; Надя Забела; Восхищался коллекцией и с тревогой думал о ее будущем Александр Лазаревский; 1891.14.9. Михайло Драгоманов; И.И.Житецкий; И.Шугуров; 1892 г. 27 июня руку приложил гробокопатель Николай Бедашевский".

Подані автографи дають яскраву картину культурно-мистецького життя одного з осередків української духовності XIX ст.

Підготовлено С.О.Половниковою за рефератом Т.В.Деркач "Качановський альбом". Науковий архів Чернігівського художнього музею. Оп. 1.-Спр.297, 361.

В. Яцюк (Київ)

ПРО ЗГАДКИ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ КОЛЕКЦІЇ В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Без Шевченкіани В.В.Тарновського важко або й неможливо уявити Музею Тараса Шевченка у Києві, основаною і осередком якого стала саме ця колекція. За свідченням Бориса Грінченка - упорядника "Каталога Музея українських древностей В.В.Тарновського" на 1900 р. матеріали Шевченківського відділу налічували 760 назв. Згаданому каталогу передував ще один, виданий 1893 р. самим колекціонером - "Каталог предметів малорусської старини і рідкостей колекції В.В.Тарновського. Випуск I Шевченко". У 18-ти розділах цього видання, як тепер саме стало великою рідкістю, перелічено усі основні експонати, пов'язані із життям і творчістю Кобзаря (всього 212 чисел). Порівняльний аналіз каталогів Тарновського та Грінченка дає багатий матеріал для дослідників малярської та літературної спадщини митця. Завдяки цьому можна відтворити рідчине чи іншого оригіналу або рукопису до сучасного місця зберігання, засвідчити зміну його назви.

Саме каталог 1893 р. дав змогу встановити, що олівцевий рисунок репродукований в Академічному виданні творів Шевченка під назвою "Подвір'я на селі", виконаний у Потоках. У ньому рисунок зареєстрований, як "Поміщицький будинок в с.Потоках Київської губернії 1845 р. (олівцем)". У новому Академічному виданні творів Тараса Шевченка, цей твір художника буде названо "В Потоках", за зразком авторських найменувань "У В'юниці", "В Решетилівці" тощо.

Каталог, упорядкований Василем Тарновським, допоміг пролити трохи світла на згадку першого шевченківського карбу, що був виготовлений коштом української громади в Петербурзі сумнопам'ятного 1861 р. одразу після смерті поета. Майже увесь його тираж конфіскували царські урядовці. Шанувальникам Шевченка вдалось зберегти й вивезти за кордон всього два примірники. Репродукція одного з них дійшла до нашого часу. Ми вже висловлювали здогад, що ці перші шевченківські медалі виготовлені за тією моделлю, що зберігається в колекції В.В.Тарновського. Річ у тім, що каталог 1893 р. оздоблений єдиною ілюстрацією. Це репродукція компонування з меморіальних речей Тараса Шевченка та інших дорогоцінних реліквій, що йому присвячені. Тут мольберт і палітра художника, його посмертна маска. А поміж музейних експонатів на тлі Шевченкового "Щоденника", поряд його баклажки чітко читається нині втрачена медаль.

Відомо, що Василь Тарновський був особисто знайомий з Шевченком і ставився до нього з пієтетом. У січні 1860 р. Тарас Григорович подарував йому власний фотопортрет з дарчим написом: "Василію Васильевичу Тарновському меншому. На пам'ять Т.Г.Шевченко, 1860. 8 сичня". Досі вважалося, що цю фотографію надіслав Тарновському сам Шевченко і що на ній зафіксований портретний образ поета, яким він був у квітні 1858 р. Лист матері Василя Тарновського Людмили Володимирівни з фондів Чернігівського історичного музею дає підстави для заперечення цієї версії, котра базується лише на здогадах. Мати писала синові, зокрема, таке: "Надсилаю тобі, друже мій Василю, портрет і біографію Шевченка, замісто крашанки. Цей портрет - не те, що в тебе; ми самі його водили і всадовили, від того він і вийшов таким вдалим".

Дарчий напис Шевченка на фотографії датований восьмим січня; біографія Шевченка, про яку йдеться в листі (точніше, його автобіографія), опублікована у лютому числі журналу "Народное чтение"; згадувана "крашанка" - прозорий натяк на свято Великодня; портрет роботи Досса, що його поет підписав Василеві Тарновському і до якого була причетна його мати, справді вважається одним з найкращих у прижиттєвій іконографії Шевченка. Аналіз цих даних, а також їх зіставлення з іншими фотографіями поета з колекції Тарновського переконують, що згадуваний фотопортрет виконаний не у квітні 1858 р., а пізніше січня року 1860.

Ми зосередили увагу лише на кількох експонатах Шевченкіани із зібрання В.В.Тарновського, котрі пов'язані з Музеєм Тараса Шевченка у Києві. А скільки їх розпорошено деінде? Нам видається, що на час видання каталогу Музею українських старожитностей із зазначенням в ньому місцями нинішнього зберігання експонатів і реєстрацією тих, котрі можливо, втрачені. Такий каталог уможливить у майбутньому відтворити у Чернігові (щось в оригіналах, а щось у копіях) зібрання В.В.Тарновського, що стане своєрідною покутою нащадків перед пам'яттю великого патріота України.

В.Г. Мудрицька (Чернігів)

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З КОЛЕКЦІЇ М.Я.ТАРНОВСЬКОГО У ФОНДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

У вступі до каталогу своєї збірки українських старожитностей В.В.Тарновський, зокрема, писав: "к великокняжескому и доисторическому отделам... присоединены также приобретенные мною у недавно умершего Н.Я.Тарновского древние предметы, отысканные им при раскопках близ с.Липлявы, в так называемом Липлявском городке".

Це мідні хрести-енколпіони, кам'яні та мідні натільні хрестики, мідна підвіска, внесені до каталога під № 1701-1719. Нині вони зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського. Ці речі - лише незначна частина колекції М.Я.Тарновського, яка налічувала понад дві тисячі предметів старовини.

Ім'я Миколи Яковича Тарновського, на відміну від його двоюрідного брата - Василя Васильовича Тарновського-молодшого, майже невідоме. Його батько - Яків Васильович - брат Василя Васильовича Тарновського-старшого, володів маєтком у с.Потоках Канівського повіту Київської губернії. Був у дружніх стосунках з Т.Г.Шевченком. У часописі "Киевская старина" 1883 р. надруковано текст листа Т.Г.Шевченка до Я.В.Тарновського від 23 грудня 1860 р., у якому він звертається з проханням улаштувати свого двоюрідного брата В.Г.Шевченка управителем маєтку у с.Потоках. У цьому ж селі і народився М.Я.Тарновський (на жаль, дату народження встановити не вдалось).

У 90-х роках XIX ст. його ім'я було вже добре знане серед археологів-аматорів та збирачів старовини. Він проводив археологічні дослідження у Канівському та Черкаському повітах поблизу сіл Потоки, Лазурці, Грищенці, Тростянець, Ковалі та ін. Серед об'єктів його розкопок було і відоме городище Княжа гора біля с.Пекарі Канівського повіту (давньоруське місто Родень), яке у 1876 р. вивчав Д.Я.Самоквасов. У 1890 р. Княжу гору купив В.В.Тарновський, і за його проханням дослідженням городища займався М.Ф.Біляшівський. Матеріали розкопок М.Ф.Біляшівського також зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею.

У 1896 р. М.Я.Тарновський оселився у с.Тростянець Канівського повіту, де до весни 1898 р. щорічно проводив розкопки городища та

курганів. В результаті утворилася досить велика археологічна колекція пам'яток бронзового віку, скіфського та давньоруського часів.

У 1897 р. М.Я.Тарновський подарував відомому колекціонеру М.Е.Бранденбургу чудовий комплекс речей із скіфського поховання біля с.Грищенці: амфору, два наконечники списів, залізний меч, залишки шкіряного пояса з бронзовими пластинами, бронзові бляшки, залишки деревини та шкіри від сагайдака із 175 бронзовими наконечниками стріл. Поховання датується 5-4 ст. до н. е. (В.Г.Петренко, 1967 р.). Нині ці речі зберігаються в Ермітажі.

М.Я.Тарновський зайнявся упорядкуванням та складанням каталогу своєї колекції, але навесні 1898 р. тяжко захворів. Прагнучи залишити по собі добру пам'ять, він розпорядився передати колекцію до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Але через збіг обставин це бажання не здійснилося. Через місяць після його смерті (він помер у с.Пекарі Канівського повіту 11 вересня 1898 р.) колекція була розпродана у Києві.

Лише декілька десятків предметів з неї потрапили до київських музеєвих збірок і нині зберігаються у Національному музеї України. Більша частина колекції осіла у приватних зібраннях. Деякі предмети увійшли до колекції І.А.Хойновського: наконечники стріл, списів тощо. Тоді ж і В.В.Тарновський-молодший придбав предмети з городища біля с.Ліпляви Золотоніського повіту Полтавської губернії.

О. Є. Черненко (Чернігів)

ДОЛЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У 40-Х РР.ХХ СТ.

Як відомо, археологічна колекція Чернігівського історичного музею значно постраждала під час останньої війни. Прикрою втратою була також і депортизація зібрання. Серед облікової документації у фондах музею зберігається тека з документами 1943-1945 рр., які дозволяють дещо прояснити долю археологічної колекції.

Археологічне зібрання разом з архівом та нумізматичною колекцією було вчасно вивезено до Оренбурга, де воно тимчасово зберігалось у місцевому краєзнавчому музеї.

Наприкінці 1943 р. колекцію підготували до реєвакуації. Було складено супровідний опис - перелік ящиків з експонатами. Влітку 1944 р. їх відправили у окремому вагоні залізницею за маршрутом Оренбург-Дніпропетровськ-Чернігів. Проте на станції Основа Південної залізниці вагон чомусь відчепили від поїзда і відправили у Чернігів поза встановленим маршрутом та без супроводу. Згодом його відшукали на запасній колії у Чернігові. При огляді було встановлено, що невідомі особи зламали двері та проникли у вагон. Печатки з ящиків були зірвані, кілька ящиків розламані, деякі експонати зірвані з планшетів.

Того ж дня колекції відправили до музею. Тут їх звірили з супровідним описом і зробили досить дивний висновок про те, що під час транспортування жоден експонат не зник. Предмети з коштовних металів одразу ж були вилучені з колекції і розміщені в окремому сейфі, хранителем якого став О.О.Попко.

У жовтні 1944 р. з Києва були передані описи колекції, складені напередодні евакуації (разом з іншими експонатами, що повертались з Уфи через Київ). Проте, коли у 1946 р. до музею прибула перевірна комісія, ніякої облікової документації не зиявило. Напередодні випадково у купі сміття у вестибюлі музею були знайдені реєвакуаційні документи, складені в Оренбурзі, та опис бібліотеки за 1941 р. На жаль, використати їх для перевірки наявності експонатів було неможливо.

У 1946 р. розпочалося складання нової музейної документації: інвентарних карток, колекційних описів, інвентарних книг. Нові описи довелось складати на підставі написів, що зберігались на фондових планшетах. Тут вказувався населений пункт та інколи тип археологічного пам'ятника. Експонати, що були зірвані з планшетів, об'єднали у дві колекції "Довоєнні знахідки у Чернігові" (Арх-11, Арх-16).

Великі труднощі виникли з оформленням коштовних речей, які вилучили у 1944 р. з колекції без опису. Через це встановити походження більшості предметів не вдалося.

У 1948 р. музейну документацію оформили згідно з новими вимогами. Але більшість записів зроблено не просто некомпетентними, а часто навіть неосвіченими особами (про що можна судити з тексту записів). Було допущено безліч помилок в атрибуції та датуванні експонатів. Декілька колекцій можна вважати втраченими для дослідників, бо предмети різних епох з різних пам'яток були перемішані (Арх-10, Арх-12). До того ж і після складання нової документації чимало експонатів залишилось депаспортизованими через брак відомостей про них.

Приємний виняток становлять документи, які складав співробітник музею М.І.Кот. У 1947 р. він оглянув деякі населені пункти, що згадувались на планшетах, намагаючись встановити джерела надходження колекцій. На жаль, М.І.Кот був необізнаний з історією музейного зібрання й переплутав пам'ятники, розташовані в одній місцевості (наприклад, біля с.Гориця). У 1947-1948 рр. М.І.Кот здійснив також археологічну розвідку деяких давньоруських городищ у різних районах Чернігівщини і зібрав невелику колекцію підйомного матеріалу, яка була першим повоєнним надходженням у фонди музею (Арх-60, Арх-61, Арх-62, Арх-90, Арх-91, Арх-92).

Документація 1948 р. чинна і сьогодні, але робота дослідника з довоєнними матеріалами зараз нагадує роботу слідчого - достовірність відомостей необхідно щоразу перевіряти.

У зв'язку з проведенням повної звірки наявності музейних цінностей у 1988 р. розпочалася велика робота по встановленню походження колекцій (Арх-1, Арх-10), матеріали з яких були подаровані музею ім.В.В.Тарновського мешканцем с.Гориці Ф.Любенком. Триває впорядкування матеріалів розкопок на Княжій горі (Арх-5). Ця колекція, що була перлиною археологічного зібрання В.В.Тарновського, постраждала чи не найбільше і вимагає копійного вивчення та уважної атрибуції.

В.В.Зайченко (Чернігів)

ТКАНИНИ З КОЛЕКЦІЇ В.В.ТАРНОВСЬКОГО У ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО (спроба віднайдення та атрибуції експонатів)

Зникнення, як вважається - під час останньої війни, інвентарних книг Чернігівського історичного музею ставить повсякчас питання про атрибуцію багатьох колекцій. Спробу виявити у зібранні Чернігівського історичного музею і атрибутувати тканини з колекції В.В.Тарновського значною мірою полегшує "Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського" (К., 1898). За виключенням козацьких прапорів, яких годі шукати в музеї, за каталогом налічується 140 предметів цієї групи. Це церковні, світські речі та речі, що використовувались і у церкві, і у побуті козацької старшини. Серед 12 церковних речей - ікона, два опліччя фелонів, підрясник (нижня частина), два воздухи, плащаниця, п'ять антимінсів. Зі світських речей маємо два старовинні жіночі головні убори "кораблики", один жіночий кунтуш, два зразки плаhti, дві пари жіночих черевиків з шкіри та тканини, одну наволоку, одну простиню, один жіночий і 11 чоловічих поясів (усього 21 річ). 106 речей - це так звані крайки з вишиваних простирадел, скатерок, що повторно використовувались для виготовлення церковних підрясників.

Віднайдення та атрибуція речей, вказаних у каталозі, здійснювались на підставі паперових бірок і сургучних печаток з гербом Тарновських. Хоч таких речей не дуже багато, вони допомогли виявити певну закономірність: на всіх маємо написані чорною тушшю безпосередньо на тканині двозначні номери, які повторюються на паперових бірках. Можна припустити, що це номери первісного обліку всієї колекції В.В.Тарновського. Поряд з двозначним звичайно стоїть тризначний номер, також написаний на тканині, але більш світлою тушшю. Знаходимо їх подекуди і на прив'язаних бірках з сірого тонкого картону. Проаналізувавши каталожні дані, можна впевнено сказати, що це номери за "Каталогом українських древностей". Третю групу номерів становлять чотиризначні номери з № 1297 по № 1353. Вони написані також на бірках з сірого тонкого картону. Кожному номеру передує напис "Докум. до експ. див. у Катал. Б.ГР. т.11, стор. 129". В "Каталогі музею українських

древностей В.В.Тарновского" (Чернигов, 1900) під цими номерами дійсно вміщені фотозлімки тканин, головним чином окрайок.

Характеризуючи колекцію тканин, треба сказати, що уподобання В.В.Тарновського були пов'язані з побутом козацької старшини. Найбільша група тканин - це окрайки. Вони являють собою шматки лляної або бавовняної тканини різних розмірів, інколи довжиною два і більше метрів, прикрашені вишитим рослинним орнаментом. Орнаменти розподіляються на чотири групи: виконані шовком, золотом і сріблом (переважна більшість), виконані тільки шовком, виконані червоною, червоною і білою, червоною і синьою заплоччю, виконані білою заплоччю. Всі орнаменти мають східне походження, за взірць, вірогідно, правили східні шовкові тканини, пояси, які привозилися козацькою старшиною з походів. Композиція вишивки на всіх зразках однакова - гірлянда або ряд букетів, оточені з двох боків вузенькими лініями орнаменту чи рядами окремих дрібних мотивів. Вишивалися такі орнаменти по краях скатерок, простирадл, по низу одягу. Звідки назва - окрайки. Ранні окрайки (кінця ХУІІ-початку ХУІІІ ст.) вишивалися одноколірним шовком або шовком і золотими чи срібними нитками, у ХУІІІ ст. - різнокольоровими шовками або заплоччю.

Серед великої кількості окрайок маємо в колекції цілу річ. Це простирадло, що за переказами належало родині Галаганів. Воно велике (335 x 150 см), пошите з бавовняної тканини, на той час дуже дорогої. Три краї простирадла прикрашені чудовим рослинним орнаментом, вишитим переважно золотими та різнокольоровими шовковими нитками. Виготовлене воно приблизно у третій чверті ХУІІІ ст., а отже могло належати полковнику прилуцькому Григорію Гнатовичу Галагану або його синові, бунчуковому товаришу Івану Григоровичу Галагану.

Серед одягу маємо дев'ять чудових тканих шовком, золотом та сріблом слухських поясів кінця ХУІІІ ст., один шовкотканий східний пояс (друга половина ХУІІІ ст.) надзвичайно своєрідний пояс з 40-ка шнурів, датувати який зараз важко, і один вовняний смугастий пояс домашнього виготовлення першої половини ХІХ ст. Дуже цінні також головні жіночі убори "кораблики", парчевий жіночий кунтуш та дві пари атласних черевиків ХУІІІ ст. Одна пара за свідченням "Каталога українських древностей колекції В.В.Тарновського" належала П.Д.Апостол, другій дружині М.В.Скоропадського, яка померла у 1731 р., і отже, датується початком ХУІІІ ст. Черевики мають форму високо закритої туфлі на

досить високому, обтягнутому білою шкірою каблучі, на підшві з товстої коричневої шкіри, спереду прикрашеної широким срібним галуном. Дуже цікаві два зразки плахт кінця ХУІІІ ст., тканих шовком та вишитих різнокольоровим шовком.

Серед великої групи гаптованих речей, що зберігаються у музеї, шість походять з колекції В.В.Тарновського. Це досить давні, датовані ХУІІІ ст. гапти. Не вдалося вірогідно атрибуувати плащаницю та антимінси ХУІІІ ст. Схожа за описом живописна плащаниця з дев'ятьма постатями довкола Ісуса Христа в музеї є, але немає жодного номера, який би засвідчив приналежність її до колекції В.В.Тарновського. Серед антимінсів тільки один міг би бути віднесений до цієї колекції, але за браком номерів питання залишається відкритим.

У процесі роботи над колекцією зафіксовано декілька помилок у "Каталогі українських древностей". Два опліччя (інв. №№ ІІ-1261, ІІ-1257, №№ по "Каталогу українських древностей" 99, 100) описано як виготовлені з малинового оксамиту, насправді ж вони з зеленого оксамиту. Дві окрайки (інв. №№ 758, 759, №№ по "Каталогу" 639, 640), описані як вишиті шовком окремими букетами, а вони вишиті геометричним орнаментом і являють собою передні частини наволоки. Таким чином, результат пошуку і атрибуції тканин з колекції В.В.Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею виявився досить обнадійливим - з 140 речей віднайдено з абсолютною достовірністю 113: 6 церковних, 20 світських, 87 окрайок. Крім того, 7 речей вірогідно походять з цієї колекції, тільки 20 знайти не вдалося. Не виключено, що деякі з них, зокрема, окрайки збереглися, але без старих інвентарних номерів.

Г.П. Арендар (Чернігів)

СРІБНИЙ ПОСУД ХУІІ-ХУІІІ СТ. З КОЛЕКЦІЇ В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Складовою частиною зібрання В.В.Тарновського була колекція старовинних виробів із срібла, насамперед посуду. У "Каталогі українських древностей коллекции В.В.Тарновского" (К., 1898) у розділі "Казацкий быт" (підрозділ "Утварь") нараховується 135 одиниць срібного посуду, у тому числі 5 кухлів, 25 кубків, 71 чарка, 33 ложки, 1 перчниця.

У зв'язку з втраченою довоєнної фондової документації виникли певні труднощі у визначенні приналежності багатьох речей до колекції В.В.Тарновського. У каталозі часто-густо предмети схарактеризовано надто стисло, чимало з них записано сумарно без необхідних подробиць. Але завдяки тому, що на деяких виробах збереглися паперові бірки Музею українських старожитностей з інвентарними номерами, інші описані досить докладно, вдалося виявити 66 предметів, які належали до колекції В.В.Тарновського, а саме 4 кухлі, 21 кубок, 37 чарок, 3 ложки і 1 перчницю.

Як відомо, більшість виробів із дорогоцінних металів, виготовлених ремісниками європейських країн, мала тавра, які свідчили про те, що вироби пройшли офіційний контроль. Саме тавра значною мірою допомагають встановити місце і час виготовлення речі, а також її автора. Насамперед було запроваджене державне або міське тавро, звичайно у вигляді герба, емблеми або першої літери назви міста. Пізніше з'явилися річні тавра, тавра майстрів-альдерманів (майстрів по якості), пробірних майстрів. Зрештою, на одному предметі трапляється до п'яти різних тавр.

Найбільш ранні роботи, датовані ХУІІ ст., походять із Західної Європи, причому 11 виробів з 14 належать німецьким майстрам. Два кубки (І-3478, І-3509) виготовлені аугсбурзькими ювелірами у ХУІІ ст., про що свідчать міські тавра. Кухоль і два кубки - вироби данцігських майстрів (І-3501, І-3465, І-3485). На одному з них поруч з міським тавром Данціга розташоване міське тавро Петербурга з роком (1774) і тавро петербурзького пробірного майстра Євграфу Борщикова. Вірогідно, що власник цієї речі вирішив перевірити якість металу, і майже через 100 років після виготовлення виріб знову пройшов пробірний контроль. Крім того, до колекції В.В.Тарновського потрапили вироби лейпцігських (І-3437, І-3439, І-3503), дрезденських (І-3448, І-4158) і гамбурзьких майстрів (І-3484). Місце виробництва трьох інших речей встановити не вдалося.

Вироби західноєвропейських майстрів виготовлені з високопробного срібла, різних розмірів, але мають в основному однакову циліндричну форму. Їхні тулуби карбовані і гравіровані пишними розводами аканту, опуклими "ложками", пальметками, шишками, великими квітами на

соковитих стеблах, які ніби виростають із землі. Один із виробів прикрашений зображеннями біблійних персонажів, на данцігському кубку (І-3501) - два медальйони з фігурами козаків. У деяких роботах поєднано позолоту з відкритим сріблом.

Російський посуд репрезентують 18 виробів московських майстрів Москві, починаючи з 1711 р., був організований досить чіткий контроль якості виробів. На всіх речах виявлені тавра, що дає можливість атрибутувати їх, у багатьох випадках встановити прізвище ювеліра-пробірного майстра і альдермана.

Найбільш рання робота датується 20-ми рр. ХУІІІ ст. Це кубок (І-3430) циліндричної форми, догори трохи розширений, тулуб карбований завитками аканту і великими квітами. Подібне оздоблення має і інший кубок (І-3460) на трьох кулястих ніжках, датований 1738 р.

У колекції виявлено три роботи Григорія Серебряникова (І-3468, І-3559, І-3560), по одній роботі Євдокима Ільїна (І-3486), Петра Семінова (І-3445), Федора Крижова (І-4268), Василя Нікітіна (І-3597), а також робіт невідомих майстрів (І-3596, І-3614, І-3518, І-3582, І-3402, І-3568, І-3591, І-3615, І-3603).

Крім тавра майстра на предметах вибиті міське тавро (Герб Переможець на коні з річною датою під рискою) і майже на всіх - тавра пробірних майстрів і альдерманів Ернеста Руха, Андрія Андрійова, Кирила Григор'єва, Андрія Титова, Степана Белкіна, Олексія Косирєва, Федора Петрова.

Значну частину виробів російських майстрів становлять чарки, набули широкого розповсюдження у ХУІІ-ХУІІІ ст. Більшість чарок колекції В.В.Тарновського належить до другої половини ХУІІІ ст. Вони продовговаті, з фігурними литими ручками, тулуб карбований гравірований завитками, раковинами, повздожніми рельєфними лініями.

Найбільш широко (34 вироби) представлені в колекції роботи українських майстрів. На більшості виробів відсутні тавра, що ускладнює їх датування і атрибуцію. Пояснюється це тим, що в Україні довгий час не було законодавчо оформленої системи контролю за виробами з дорогоцінних металів, крім того, майстри часто-густо виготовляли речі замовлення, які звичайно не таврувалися.

У колекції виявлено 9 виробів, на яких вибиті тавра міста окремих золотарів, а також тавра, що засвідчують пробу металу (І-3440, І-3519, І-3547, І-3585, І-3593, І-3578, І-3605, І-3620, І-3684).

На двох роботах кінця ХУІІ - початку ХУІІІ ст. (І-3424, І-3425) зустрічаємо тавра відомого українського золотаря Івана Равича. Це чарка з гербом І.Мазепи та чарка з гербом митрополита Т.Щербаського, описані М.З.Петренком у книзі "Українське золотарство ХУІ-ХУІІІ ст." (К., 1955, С.70,105).

На п'яти чарках виявлені клейма невідомих українських майстрів, які датовані ХУІІІ ст. На двох чарках і перечниці пробита цифра "12", що означає пробу металу. В Україні у ХУІІІ ст. вживалася каратна система проби від 8 до 14 каратів. 12 проба означає, що в одиниці лігатурного металу міститься 50 % срібла.

В Україні у ХУІІІ-ХУІІІ ст. серед козацької старшини і вищого дуківництва був дуже поширений звичай прикрашати замовлені золотарські вироби власними гербовими емблемами. Крім пам'яток з гербами І.Мазепи і Т.Щербацького варті уваги чарки-ковпачки з гравірованими гербами генерального судді І.Чарниша (И-3619) і генерального хорунжого М.Ханенка (И-3585).

Під № 354 в каталозі В.В.Тарновського описана ложка чернігівського полковника Я.Лизогуба з двома не атрибутованими таврами. Її черпак овальний, прикрашений пагінцями аканту, які симетрично розходяться по краях. Пізніше іншим майстром, вірогідно місцевим, досить вправно між акантовими пагінцями був вигравірований дубовий вінок і в ньому літери "Я Л П Ч", а на держаку вибито рік "1690".

Подібна доля спіткала і кубок, виготовлений в Аугсбурзі у другій половині ХУІІІ ст. З часом на ньому був вигравірований місцевим майстром герб з літерами "ДР" у дубовому вінку. У каталозі В.В.Тарновського стверджується, що це фамільна емблема архієпископа Дмитрія Ростовського, але, як свого часу довів Б.Барвінський, насправді ця річ належала переяславському полковнику Родіону (Дмитрашку, Дмитрашку) Райчу.

Роботи українських золотарів, представлені у зібранні музею, відзначаються різноманітністю форм (особливо чарки), досить високою майстерністю карбування і гравірування. У орнаментальних прикрасах майстри залюбки використовували мотиви місцевої флори і фауни. Так, на кухлі І.Мазепи вигравіровані білка, журавель, голуб, на одному з кубків (И-3477) - карбований вазон з квітами (мотив, який часто зустрічаємо на українських вишивках), на іншому (И-3477) - великі квіти, які нагадують маки. Чимало виробів орнаментовані дубовими вінками.

Часто золотарські вироби прикрашалися людськими постатями. Цікавим у цьому відношенні є кубок (И-3456) невідомого українського майстра другої половини ХУІІІ ст. Під його вінцями вигравіровано напис "Кузми Григорієвича Вдовиченка". Тулуб прикрашений трьома медальйонами в черепашковому обрамленні, у двох викарбовані козаки з списами в руках, у третьому - козак на коні.

Таким чином, більшість зібраних свого часу В.В.Тарновським молодшим пам'яток золотарства збереглася у зібранні Чернігівського історичного музею і засвідчує як високий рівень розвитку декоративно-ужиткового мистецтва в Україні, так і доволі жвавий економічний та культурний обмін із багатьма країнами Європи.

І.В. Светачова (Чернігів)

КОЛЕКЦІЯ МІДНОЇ КУЛЬТОВОЇ ПЛАСТИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Дослідження речей культового призначення, виготовлених з недорогоцінних металів (мідь, латунь, бронза, свинець), розпочалося порівняно недавно, але вже можна зробити деякий попередній аналіз цієї збірки.

Колекція нараховує 55 хрестів та 82 ікони і складені ікони (складні). Всі пам'ятки виконані у техніці литва, більша частина з них мають карбований або гравійований декор, 19 од. прикрашені емаллю, 1 ікона розфарбована. Майже всі виготовлені у ХУІІІ ст., за винятком кількох речей ХУІ-ХУІІ ст., єдина датована річ - ікона 1597 р.

Більша частина пам'яток репрезентує російське мистецтво мідного литва. На багатьох іконах і хрестах зазначені титули "Царь Славы І.С.Х.С. Ни Ка", що характерно для майстрів Помор'я, є також речі, відлиті у Выборзі, які мають напис "Царь Славы Иисус Христос". Приблизно чверть хрестів - українського виробництва з характерним написом "ІНЦІ".

Формування колекції відбувалося у дореволюційні часи. У 1898 р. В.Д.Голіцин - Новгород-Сіверський предводитель дворянства подарував музею Чернігівської губернської архівної комісії (ЧАК) 103 експонати - хрести, ікони, складні. У каталозі музею, укладеному у 1904 р. П.М.Добровольським - керуючим справами ЧАК, вказувалось, що "колекція їх дуже цікава, особливе ж значення вона має у тутешній місцевості, де речові пам'ятки Московської і Північної Русі, з церковним характером, зустрічаються надзвичайно рідко". В кінці ХІХ на початку ХХ ст. у цьому ж музеї сформувалася збірка хрестів-тільников, іконок, складнів, так звана місцева, яка утворилась із пожертв різних осіб, переважно чернігівського губернського інженера Д.Д.Афанасьєва. Подібні речі були представлені і у зібранні Чернігівського єпархіального сховища старожитностей та музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського. Оскільки на речах відсутні старі інвентарні номери, довоєнної облікової документації музею не збереглося, а у каталогах пам'яток майже не описані, визначити сьогодні приналежність їх до тієї чи іншої збірки не можливо. У повоєнний час надійшло лише кілька експонатів цієї групи.

За формою збірку хрестів можна поділити на три великі групи: хрести без навершя, з навершям на двох гілках (кінцях) та хрести, що мають всі конструктивні елементи - навершя і оглав'я. Кожна з їх представлена зразками з різноманітними гілками, навершями і

средохрестями (прямокутними, овальними, ромбовидними, гострими, заокругленими, складнопрофільованими). За декором теж виділяються три групи хрестів. До першої відносяться хрести без декору. Друга - прикрашена карбованими та гравійованими орнаментальними композиціями та окремими елементами у вигляді різноманітних хрестів, розеток, бордюрів із геометричних елементів - кульок, ліній, завитків. До третьої групи входять хрести, які крім орнаменту мають сюжетні зображення та написи. За призначенням хрести розподіляються на тільники, наперсні хрести, напрестольні і осіяльні.

Колекція ікон і складнів (частина з них неповна) досліджена ще не повністю. Але з того, що вже опрацьовано, складається така картина. Найбільша за кількістю речей - 19 од. і сюжетів група - це іконографія Богоматері (Успіння, Вознесіння, Богородиця-Одигітрія, Коронована Богородиця, Богоматір Знамення, Покрова Пресвятої Богородиці, Богородиця та вбрані святі, інші). Далі - іконографія І.Христа - 13 од. (Різдво, Вознесіння, Христос-Вседержитель, інші), Микола Чудотворець - 11 од., Микола Можайський, дванадцять свята, а також ікони інших святих - Власенія і Афанасія, Зосима і Себастьяна, Микити, Георгія Побідоносця, Параскеви, Іоанна Богослова, Сергія Радонізького.

Подальша робота з цією колекцією дозволить зробити остаточні висновки, а можливо і визначити конкретне походження окремих пам'яток.

І.М. Ситий (Чернігів)

КОЛЕКЦІЯ СТАРОДРУКІВ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

У 1992 р. виповнилося 90 років з дня відкриття в м.Чернігові музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського. Складовою частиною колекцій музею стала збірка стародруків. Василь Васильович Тарновський збирав книжки, які були видані на Україні, або так чи інакше пов'язані з нею. У "Каталогі українських древностей колекції В.В.Тарновського" (К., 1898) у III відділі "Козацький період" є розділ "Старопечатные книги". Тут перелічено у хронологічному порядку 46 книжок, починаючи з Острозької Біблії 1581 р. і закінчуючи "Новим завітом", надрукованим у Києво-Печерській Лаврі у 1798 р.

У цьому переліку одна книжка XVI ст. - Біблія. Острог, 1581; 14 книжок XVII ст., серед яких 8 книжок друкарні Києво-Печерської Лаври, 2 книги, надруковані у Львові, 2 книги надруковані у Вільно, 2 видання чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря.

Крім того у збірці нараховувалось 31 видання XVIII ст., серед яких 16 київських стародруків, 10 книг чернігівського друку, 2 львівських видання, 3 почаївських.

Через три роки Б.Д. і М.М.Грінченки підготували до друку "Каталог печатных книг музея украинских древностей В.В.Тарновского", рукопис якого зберігається у Чернігівському історичному музеї (інв. ВП 12-32).

1474

У розділі I "Старопечатные книги" під 75 номерами перелічено 76 книжок, виданих до 1799 року. За хронологією та місцем видання вони поділяються таким чином: XVI ст. - 2 книги; XVII ст. - 29 книг, у тому числі 17 київських видань, 3 львівських, 3 чернігівських, 1 вілінське, 1 друкарні м.Єв'є, 1 йенське, 3 книги без місця видання.

XVIII ст. - 44 книги, серед них: 19 книжок київського друку, 11 книг, надрукованих у Чернігові, 4 львівських видання, по 1 - унівському, московському, галльському, 2 книги без місця видання.

Між складанням двох каталогів пройшло 3 роки, але за цей час збірка зросла з 46 до 76 книжок, в першу чергу за рахунок київських та чернігівських видань. Серед цих книжок з'являється "Notiy piec...", одна з перших, надрукованих у Чернігові після переведення друкарні з Новгород-Сіверського. Розширюється коло друкарень, видання яких представлені у колекції. За змістом книги у своїй більшості богослужбові (55 %), але достатньо представлені полемічні, поетичні твори, підручники, переклади, історичні, юридичні праці і таке інше. Серед авторів цих книг люди, чий життя і діяльність тісно пов'язані з Чернігівщиною - Л.Баранович, І.Галатовський, І.Максимович, Дм.Ростовський.

Основна частина книг була придбана у торговців старожитностями, як це відзначав у передмові до каталога 1898 р. сам В.В.Тарновський. 11 книг були подаровані відомим українським істориком Ол.Лазаревським, а саме П.Могила. Litos або Kamien. K., 1644, П.Могила. Мова духовна. K., 1645,

Євангеліє учительне. Єв'є, 1616 (була придбана на київському Подолі Ол.Лазаревським у старців за 4 карбованця 19.04.1891 р.), Молитвослов. Почаїв, 1793, Богословія нравоучительная. Почаїв, 1787, Апостол. Львів, 1639, Дм.Ростовський. Житія святих. Грудень. К., 1695, Трійдь пісна. К., 164С, Л.Баранович. Трубы на дни нарочитыя. К., 1674 (інв. № Ал 975), Новий завіт. К., 1798, Religiosae Kijovienses scruptae. Іена, 1675. Три книги надійшли із бібліотеки Тарновських: Акафісти с канони, и прочая душеполезная молення. К., 1791, І.Максимович. Осм блаженств євангелських, Чернігів, 1709, Лексикон Трєязычный. Москва, 1704 (дві останні були подаровані М.О.Максимовичем В.В.Тарновському), Требник. К., 1646 був подарований музею В.В.Тарновського В.Ф.Дурдуківським.

На сторінках стародруків ми знаходимо автографи Іларіона, архієпископа Рязанського (1733 р.), Л.Барановича (дарчий напис Лазарю Горленку, прилуцькому полковнику, 1674-1677 рр., у книзі "Трубы на дни нарочитыя. К., 1674). З вкладного напису 1678 р. на сторінках Євангелія учительного, Єв'є, 1616 ми дізнаємося про київського полковника Костянтина Дмитровича Солонину, на кошти якого у Острі була побудована Воскресенська церква. До речі, в енциклопедичному довіднику "Чернігівщина" у опису Остра самою ранньою вважається Воскресенська церква, яка була збудована у 1790 р. Написи на сторінках стародруків дають нам уявлення про їхню вартість. Наприклад, з напису на сторінках Анфологіона, К., 1619, ми дізналися, що церковна громада Воздвиженської церкви придбала цю книгу "за золотых двадцать... в року 1683 місяца октябрю дня 3". На титулі "Море милосердия", Львів, 1735 ми знаходимо автограф В.В.Тарновського. Про дарчі написи Ол.Лазаревського та М.О.Максимовича згадувалось вище.

Як поповнювалась збірка стародруків після 1901 р. ми не знаємо через відсутність облікової документації за період 1901-1944 рр. Але по штампах бібліотеки музею 20-х рр. можна зробити висновок, що частина стародруків зберігалася там, а друга частина у фондах. На жаль, не збереглася і документація бібліотеки.

Що усе ж таки залишилось з колекції стародруків музею В.В.Тарновського? За старими інвентарними номерами таких книг виявлено 50 (47 од. збереження) київського друку 26 книг (23 інв. №№), 10 книг чернігівської друкарні, 4 львівського друку, 4 - почаївського, по 1 - острозького, унівського, Єв'є, Галле, Іени, 1 польська. У 60-70 рр. були втрачені Гора Почаївська, Почаїв, 1772 р. (ал-487), Богословія нравоучительная, Львів, 1760 р. (ал-970). Із 50-ти вищезгаданих книг 31 із збірки В.В.Тарновського (див. каталог 1898 р. - №№ 796, 798 ?, 800, 804, 806, 807 ?, 809, 810 ?, 811 ?, 813 ?, 815, 820-824, 827-837).

Колекція стародруків В.В.Тарновського, музею ім. В.В.Тарновського разом з книгами, які надійшли із Чернігівського древлесховища, чернігівської духовної семінарії, бібліотеки Чернігівської архівної комісії, стали фундаментом, який лежить у основі сьогодишньої колекції стародруків Чернігівського історичного музею. Зараз у ній налічується 259 стародруків, надрукованих кириличним шрифтом, виданих 17 друкарнями України, Білорусії, Росії, Німеччини, більше 80 книг іноземними мовами, виданих за період 1559-1799 рр. у Франції, Німеччині, Голландії, Швейцарії, Польщі, Італії, Литві, Греції, понад 130 книг, надрукованих "гражданским" шрифтом у 18 ст.

№	Каталог українських древностей. Коллекция В.В.Тарновского. К., 1898.	Каталог печатных книг музея украинских древностей В.В.Тарновского. 1901.	Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. 1996 р.
1	Біблія. Острог. 1581.	+	Ал-167
2	Анфологіон. Київ. 1619.	+	Ал-965
3	Іоанн Златоуст. Бесіди на діяння святих апостолів. Київ. 1624.	+	
4	Іоанакій Галятівський. Ключ разумія. Київ. 1659.	+(У конволюті з І.Галятівський "Казанія, придані до книги Ключ...". Київ. 1660.)	Ал-953
5	Месія правдивий. Київ. 1669.	+	
6	Лазар Баранович. Труби словес проповідних. Київ. 1674. (Насправді - "Труби на дни нарочитыя").	+(2 примірники)	Ал-974 Ал-975
7	Інокентій Пзель. Синопис. Київ. 1680.	+(судячи з опису- це 5 видання. 1700 р.)	
8	Октоїх. Київ. 1694 (У літературі подібного- видання не описано, мабуть, це 1699 р.)	+	
9	Канони богородиці осьмогласне... Київ. 1697.	+	Ал-668
10	Євангеліє. Львів. 1690. (насправді 1704 р.)	+	Ал-411
11	Анфологіон. Львів. 1694.	+	Ал-959
12	Полуустав. Вільно. 1695	+	

13	О образах, о кресте, о хвале божией... Вільно. 1602? (в літературі такого видання не описано, можливо це "Книга о верѣ" Вільно. бл.1596 р.7).	+	(без місця видання)
14	Тріодь цвітня. Чернігів. 1685.	+	Ал-968
15	Молитвослов. Чернігів. 1692.	+	Ал-484
16	Новий завіт. Київ. 1703.	+	Ал-439
17	Ифіка ієрополітика. Київ. 1712.	+	
18	Молитвослов. Київ. 1737.	+	
19	Апостол. Київ. 1738	+	
20	Часослов. Київ. 1742.	+	Ал-350
21	Біблія. Київ. 1758.	+	
22	Псалтир. Київ. 1767.	+	Ал-458
23	Іоани Златоуст. Бесіди на книгу Бытия. Київ. 1773.	+	Ал-407
24-28	Біблія, 5 томів. Київ. 1788.	+++++	Ал-620, 621, 622, 623, Вп-1474/9
29	Акафісти є каноны, и прочія душеполезная моленія. Київ. 1791.	+	Ал-357 (Єдиний примірник на території колишнього СРСР)
30	Новий завіт. Київ. 1798.	+	Ал-188
31	Требник. Київ. 1775.	+	Ал-483
32	Іоани Максимович. Алфавіт рифмами сложенний. Чернігів. 1705.	+	
33	Іоани Максимович. Богородице діво... Чернігів. 1707.	+	Ал-960
34	Іоани Максимович.		

	Молитва Отче наш "на седми богомыслей расположенная". Чернігів. 1709.	+	
35	Іоани Максимович. Осм блаженств евангельских. Чернігів. 1709.	+	Ал-457
36	Службник. Чернігів. 1747.	+	Ал-663
37	Псалтир с возслідованием. Чернігів. 1763.	+	Ал-349
38	Петров Гаврило, ред. Левшин Платон. Зібрання різних повчань на усі недільні і святкові дні. Чернігів. 1778.	+	Ал-378
39	Новий завіт. Чернігів. 1748.	+	
40	Алфавіт духовний. Чернігів. 1751.	+	Ал-678
41	Службник. Чернігів. 1754.	+	Ал-485
42	Службник. Львів. 1712.	+	
43	Леон Шептицький. Окружний лист про отпуст. Львів. 1759. Форма благословенія отпустного хворим і умираючим. Львів. 1759. (В каталозі зазначені розміри -16°, треба 8° та місце видання - Почаїв, треба Львів).	+	
44	Апостол. Почаїв. 1768.	+	Ал-430
45	Богословія правоучительная. Почаїв. 1787.	+	Ал-971
46	Часослов. Почаїв. 1793.	+	Ал-435

47	Reyestr do Porsadcu y do Artyculov Prava Maydeburaskiego y Cesarskiego. Польща. 1567.	Ал-166
48	Тріодь цвітня. Київ. 1631. (У каталозі не показані вихідні дані).	Ал-973
49	С. Коссов. Патерикон. Київ. 1635.	Ал-1034
50	Триодион. Київ. 1640.	Ал-348
51	Требник. Київ. 1646. У каталозі без вихідних даних.	Ал-396 (До нього підкладений титул Тріоди цвітної 1702 р.).
52	Петро Могила. Litos abo kamien... Київ. 1644. (У каталозі 1645).	Ал-1035 (У копволюті з Мова duchovna. 1645).
53	Постановлення од сего Царского величества з Войском Запорожким року 1659. Київ. 1659-1660. (У каталозі помилкові вихідні дані).	
54	Лазар Баранович. Zuvoty svietych. Київ. 1670.	
55	Апостол. Київ. 1695.	
56	Димитрій Ростовський. Житія святих. Київ. Грудень 1695. (У каталозі без вихідних даних).	Ал-410
57	Апостол. Львів. 1639.	Ал-972
58	Лазар Баранович. Notiy pisec, ran Chrystusovyeh pisec. Чернігів. 1680.	
59	Євангеліє учительне. Єв'є. 1616.	Ал-979
60	M. Johannes. Herbinus. Religiosae kijovienscs cryptae. Іена. 1675.	Ал-1070

61	Vyrok z d'cretu... Zygmunta Trzeciego... 1619.	
62	List do ... Jozofata Sunczeviza... 1623	
63	Ода... на прибутті в Київ... митрополита Киевского и Галицкого... Иерофея. Київ. 1796.	
64	Служба... св. Николаю... Київ. ХУІІІ ст. (Можливо, не чернігівське видання).	
65	Місяцеслов. Київ. 1799.	
66	Акафіст св. Варвари. Чернігів. 1783.	Ал-640
67	Гора Почаївська. Почаїв. 1772.	Ал-487 (втрачена у 60-70 рр.)
68	Молитвослов. Почаїв. 1793.	Ал-433
69	Morze miloserdia. Г. 1. Львів. 1735.	Ал-1078
70	Богословія правоучительная. Львів. 1760.	Ал-970 (втрачена у 60-70-х рр.)
71	Требник. Унів. 1739.	Ал-448
72	Лексикон тринаязычный. Москва. 1704.	
73	Чотири книги об истинном христианстве. Галле. 1735.	Ал-427
74	Fructus in flore Beatissima virgo Maria. 1725. (Без місця видання).	
75	Samuelis Puffendorffii. De jure naturae et gentium. ХУІІІ ст. ? Без місця видання).	

І.М. Ситий (Чернігів)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ В КОЛЕКЦІЇ В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Документи разом з археологічними пам'ятками склали основну частину збірки В.В.Тарновського-молодшого. Формуватись вона почала ще у кінці 50-х рр. XIX ст. матеріалами, пов'язаними з ім'ям Т.Г.Шевченка. Предметом нашої розвідки є документи XVI-XIX ст. та рукописні книги, окрім Шевченкіани, яка досить добре вивчена, і якій присвячено чимало публікацій.

Як писав сам В.В.Тарновський, географія збірки обмежувалась Лівобережжю Україною, а історично пов'язувалась переважно з добою Гетьманщини. Джерелами формування були знахідки та закупка старожитностей у дворянських та козацьких родинах, при розпродажу архівів, подарунки істориків, але більшість експонатів була придбана у антикварів, решта матеріалів потрапила до збірки під час подорожей Тарновського по Київській губернії та Запоріжжю.

Врешті ми зустрічаємо систематизований опис рукописів у каталозі 1898 р. (с.80-82). Тут під №№ 727-795 перелічено 69 автографів "історических лиц" XVI-XIX ст. на 65 документах (до одного документу відносяться автографи під №№ 731 і 749; 770 і 792; 751 і 773; 776 і 795). З цієї кількості у фондах Чернігівського історичного музею зберігаються 64 документи. Не зовсім зрозумілий № 793 - документ Тимофія Щербацького, московського митрополита, з печаткою, Москва 1728 р.(?). Ймовірно, ми маємо справу зі помилкою, яких чимало у цьому каталозі (див. № 733, 754, 767, 776, 781, 794, де надруковані помилкові дати. В № 737 вказана гербова печатка А.Горленка, а насправді це печатка Полтави. В № 781 крім помилкової дати універсала Ю.Хмельницького, вказується, що він був виданий у Батурині, з яким, як відомо, ніяким чином цей гетьман не був пов'язаний, тут просто помилково прочитане слово "Чигирин", печатка втрачена). Відомо, що Т.Щербацький був митрополитом київським у 1747-1757 рр., а митрополитом московським у 1757-1767 рр. Таким чином і документ повинен відноситись десь до цих років. В каталозі 1900 р. згадані три документи, пов'язані з Т.Щербацьким - №№ 346, 370 та 438 за 1749, 1751 та 1762 рр. Перші два були видані в Києві, а останній написаний в Москві. Печатка є лише на першому, то може саме про цей документ йдеться у каталозі 1898 р.? Якщо документ не загубився, то саме серед

названих експонатів треба його шукати. Все було б просто, якби на них збереглися первісні бірки збірки Тарновського, але на жаль, вони втрачені.

Безумовно, в каталозі 1898 р. описана лише незначна частина колекції документів В.В.Тарновського. До речі, на це вказував і Б.Д.Грінченко в своїй доповіді від 23.11.1899 р., який у додатках до неї дав схематичний опис документів під 136 номерами.

Повний опис цієї частини колекції ми знаходимо у "Каталогі музею українских древностей В.В.Тарновского" (Т.2. -Чернігів, 1900), який упорядкував Борис Грінченко зі своєю дружиною Марією з метою усунути всі недоліки каталога 1898 р. (див. передмову каталога 1900 р.). Тут же він вперше називає загальну кількість рукописів - 5000, яка потім стала кочувати по всіх статтях, присвячених історії збірки і музею Тарновського.

Ми зробили спробу перевірити підрахунки Грінченка та встановити, що зберіглося до нашого часу. Але з'ясувалося, що не можливо дати точну цифру, частина матеріалів має один №, а при візуальній перевірці з'ясувалось, що їх ціла низка (наприклад, № 561 де на 26-ти арк. приблизно 18 документів), є помилки при підрахунку документів у збірках (наприклад, у книгах Забіл № 92, 93, 94). Враховуючи все це, можна назвати приблизну цифру - 5255 документів та рукописних книг (близько 80, включаючи зошити). Хронологічно їх можна поділити так: XVI ст. - 5, XVII-XVIII ст. - 3089, XIX ст. - 2161. Але це теж приблизна розбивка, бо значна кількість документів потребує атрибуції, особливо це стосується архіва Полетиків, де зберігається багато копій XVIII ст., зроблених в XIX ст., та й сам Грінченко, часто відносячи документи до більш раннього часу, вказує, що це копія XIX ст.(див. №№ 23,24,25 тощо). Остаточно розв'язати питання про точну кількість та датування документів можна буде лише після повної паспортизації фондів ЧІМ.

Постає питання - наскільки повно збереглась документальна збірка музею Тарновського? Напрочуд гарно, враховуючи всі пертурбації, які довелося їй пережити з 1900 р. З 1054 номерів відділу "Рукописи" каталога Грінченка наявні у фондах ЧІМ 1044 (звірка була проведена протягом 80-х поч. 90-х рр. працівниками фондів Мурашком В.І., Новицьким О.С., Філіною О.І., Ситим І.М.). [В примірниках каталогів 1898 та 1900 рр., що збереглися у фондах та бібліотеці ЧІМ, зроблені олівцеві відмітки та проставлені сучасні інвентарні номери].

Куди ж зникло 10 номерів? Рукописна книга XVIII ст. "Статут Великого княження Литовского" з додатками (№ 313, інв. № Ал-104) передана до київського історичного музею (акт № 4 від 22.06.1922), партитура М.І.Глинки 1838 р. (№ 935, інв. № Ал-1) - до Центрального

Державного Літературного архіву у Москві (акт від 18.05.1951), 2 байки Д.Глібова 1853 р. (№ 996) - до Чернігівського літературно-меморіального музею М.М.Коцюбинського. Поки що не вдалося встановити місцезнаходження таких експонатів:

1. Розпорядження Кирила Розумовського від 12.12.1756 р. про будівельні матеріали для відбудови спалених куренів у Запоріжжі (№ 420).
2. Процес А.П.Полетики з Полуботками за маєток Коровинці, 278 документів 1727-1787 рр. (№ 764).
3. Книга рукописна "Опись древностей В.В.Тарновского", 1870 (№ 913).
4. 2 грамоти В.В.Тарновського від 10.05.1891 та 27.08.1891 як члена товариств ім.Шевченка та "Просвіта" у Львові (№ 915).
5. Романс Павла Білецького-Носенка "Я згадую тебе..." (№ 938).
6. Книга рукописна П.Куліш "Чорна Рада" 1846, з дарчим написом 1857 р. (№ 965).
7. Листи доктора Коллишко, 1835-1856, 10 зошитів (№ 1052).

Можна припустити, що №№ 420, 938 випадково підкладені до інших документів, тому є надія їх відшукати; №№ 913, 915, 965 могли бути вилучені під час передачі Шевченкіани Тарновського до Києва, але поки що їх пошуки у київських музеях і архівах успіхом не увінчалися. А от №№ 764, 1052 - боїмося, що взагалі втрачені.

Кілька слів про долю експонатів розділів "Акварели и рисунки карандашем, пером и проч.", "Печатныя воспроизведения карт, рисунков и картин и фотографические снимки". Вони майже повністю втрачені. Зараз в нашому музеї зберігається лише 17 - №№ 2-6, 307-309, 318, 365, 418, 464, 467, 519, 524, 614, 817 - з 1539 номерів цієї частини збірки музею В.В.Тарновського.

Ю.А. Мицик (Дніпропетровськ)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУІІ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХУІІІ СТ. У ФОНДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Чернігівський історичний музей успадкував колекцію історичних документів, яка входила до складу зібрання українських старожитностей В.В.Тарновського. Свого часу її стисло описав Б.Д.Грінченко, деякі джерела були запроваджені у науковий обіг О.М.Лазаревським та В.Л.Модзалевським, але надалі колекція практично повністю випала з поля зору дослідників. Значний науковий інтерес становлять, зокрема, документи другої половини ХУІІ- першої половини ХУІІІ ст.

На особливу увагу заслуговують універсали та накази гетьманів, полковників, кошових отаманів Війська Запорізького та інших представників козацької старшини. Збереглося, зокрема, 17 гетьманських універсалів та наказів: І.Виговського - 4, Ю.Хмельницького - 1, П.Тетері - 1, І.Брюховецького - 2, П.Дорошенка - 1, Д.Многогірського - 4, І.Самойловича - 4, І.Мазепи - 1. Це, головним чином, привілеї на володіння маєтностями та млинами на території Чернігово-Сіверщини. Типовими є універсали, надані Лаврентію Борозні І.Виговським (Ал-14-2/2, 2/4), І.Брюховецьким (Ал-14-4/4) та І.Самойловичем (Ал-14-4/2). Вони підтверджували надання Л.Борозні ще Б.Хмельницьким сіл Ключи, Горське та ін. Таким же чином І.Виговський ствердив своїм універсалом від 7.III. (25.II) 1658 р. права стародубських шляхтичів Михайла та Іллі Рубців на село Раженичі із млином, Стопки та інші маєтності, надані Б.Хмельницьким у 1656 році (Ал-14-2/1).

П.Дорошенко видав 13(3).IX.1668 р. оборонний універсал Лебединському монастирю (Ал-14-8/1). Д.Многогірський надав 22(12).II.1670 р. стародубському полковнику Петру Рославцю та його брату Івану, "обывателеви почепскому" млин (Ал-14-5/3). У іншому універсалі від 9.Y.(29.IY) 1669 р. він згадує про скаргу на "військового товариша" Л.Полуботка, котрий вступив у конфлікт із І.Ф.Козловичем за володіння озером у Чернігівському полку (Ал-14-5/2). Значний інтерес становлять оригінали документів переяславського полковника Т.Цецури (наказ березанському сотнику від 18(8).Y. 1660 р. та стверджувальний запис першого генерального писаря Війська Запорізького часів Хмельниччини Івана Креховецького, даний 13(3).X.1670 р. корсунському

полковникові Ф.Кандибі на володіння рядом сіл (Ал-14-5/4, 8/2). У фондах музею збереглися автографи представників корсунської адміністрації (наказного полковника І.Вергуна, корсунського отамана І.Стасенка, корсунського протопопа К.Джунковського, осавула Г.Чалича, хорунжого В.Оникевича). Не можна обійти увагою і документи стародубських полковників Якова та Семена Самойловичів (відповідно від 19(9).IX.1676, 19(9).XI.1678) та ін. (Ал-14-6/7, 6/11, 6/12, 6/14), кілька купчих 1665-1675 рр., у тому числі підписану козелецьким писарем Петром Софоновичем (Ал-14-4/1).

Чернігівському історичному музею належать три так звані "книги Забіл", що містять рештки фамільного архіву цієї відомої козацько-старшинської родини: оригінали та копії понад сотні документів (універсали, накази, листи, купчі, розписки тощо) за 1674-1725 рр., серед яких зустрічаємо й документи Петра І, гетьмана І.Мазепи, генерального судді В.Кочубея, кошового отамана П.Прими та ін. Так, В.Кочубей сповіщав І.Забілу 12(1).XI.1702 р. про напад запорозьких козаків на маєтність останнього (Ал-359, арк.24). Важливим документом з Коша Запорізької Січі є проїжджий універсал від 11.III. (28.II.) 1700 р., звернений кошовим отаманом П.Примом до кримських урядовців. Цей документ було видано Миколі, слугі І.Забіли, котрий їхав до Криму для купівлі коней (Ал-359, арк.23). Рукописні "книги Забіл" містять надзвичайно цінні матеріали до вивчення української палеографії другої половини XVIII- початку XVIII ст.

Певну частину зібрання становлять документи, писані польською та латинською мовами. Привертають увагу 5 універсалів польського короля Яна Казимира. В одному з них (від 30.V.1659 р.) король за рекомендацією І.Виговського надав шляхетство і герб Федору Заврогинському (Ал-14-2/6). В іншому універсалі від 14.VI.1659 р. король стверджував права й привілеї вірних йому жителів Кременчука, у тому числі полковника Кирила Андрійовича, сотника Лавріна та ін. (Ал-14-2/8). Аналогічний характер мали універсали, надані стародубському шляхтичу Л.Вороні, М.Котовичу та ін. (Ал-14-2/3, 3/3, 3/2). Варто відзначити також "лаудум" взятої в полон на початку російсько-польської війни 1654-1657 рр. шляхти вітебського воєводства, в тому числі Миколи Киселя, підкоморія дерптського, підсусідка вітебського, К.Стравинського, підкоморія стародубського, чотирьох шляхтичів з відомого роду Бялинницьких-Біруль. Цей документ було написано 20.IX.1655 р. у Казані (Ал-14-1/3).

Нарешті, дуже цікавою є збірка листів подільської шляхти до хотинського паші 30-х рр. XVIII ст., котра проливає світло на маловивчений період історії Правобережної України (Ал-333). Вона містить відомості про російсько-турецьку війну 1735-1739 рр., дії запорозців, турецько-татарські виправи, дипломатичні зносини, події у Польщі, Німеччині, Туреччині тощо, гайдамацький та опришківський рухи. Так, у листі від 1.V.1736 р. говорилося: "На Україні... бунти гайдамацькі значно починаються, і вже немале число, біля кількох тисяч, цих козацьких гультяїв громадяться, котрі наш ескадрон, тобто дві хоругви, в Умані оточивши, розгромили" (арк.63в.). Шляхтич Б.Зайчинський у листі від 25.VI.

1734 р. писав про зайняття російськими військами Бродів і зазначав: "Тепер Москва хлопів бунтує, бажаючи собі присвоїти цей край" (арк.25). Шляхтич Шиллінг писав 24.VI.1734 р. про прибуття до Кам'янця-Подільського турецького купця Мустафи, котрий привіз лимони та апельсини (арк.199). Найважливішими серед документів збірки видаються такі, як лист Сави, запорізького полковника, котрий став на турецьку службу (лист від 23.VI.1736 р.) (арк.170), анонімний лист українським скорописом якогось козака на турецькій службі приблизно того ж часу (арк.37 зв.), дві "конфессати" українських селян, винних у нападі на турецького купця у Хотині (Івоніки з Красного під Буськом та Андрія з Сатанова) (арк.240-241).

Загалом, документальні матеріали другої половини XVIII - першої половини XVIII ст., що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, становлять цінний комплекс джерел з політичної та соціально-економічної історії Чернігово-Сіверщини й Наддніпрянської України в цілому. Існує нагальна потреба в упорядкуванні каталогу зібрання, який полегшить використання цих унікальних історичних документів.

Л.П. Ларіонова (Чернігів)

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВІ ТКАНИНИ В ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Колекція тканин нараховує більше 1200 одиниць збереження переважно XIX-XX ст. Вона дає можливість скласти уявлення про стан художнього ткацтва на Чернігівщині, виділити регіональні особливості, стильові ознаки, визначити асортимент виробів.

Колекція формувалась протягом всього часу існування музею. На 158 зразках народного ткацтва: 61 рушнику, 1 настільнику, 23 хустах, 49 плахах, 16 поясах, 8 намітках - збереглися довоєнні інвентарні номери. На жаль, облікова документація довоєнного часу втрачена, тому визначити джерело походження і місце виготовлення речей неможливо. Переважна частина збірки надійшла у другій половині XX ст. Разом з тканинами, які традиційно використовувались у народному побуті, музей збирає і зразки художнього ткацтва, виконані із збереженням народних традицій на фабриках, авторські роботи майстрів народної творчості, художників.

Колекція складається з декоративно-ужиткових тканин інтер'єрного та побутового призначення - рушники, хусти, настільники, рядна, постілки, наволочки, тканин для одягу - плахти, запаски, фартухи, намітки, пояси та килимових виробів.

Найбільш широко представлені ткані рушники - понад 440 од., які за орнаментациєю та технікою виконання можна умовно поділити на 4 групи.

До першої відносяться рушники, виготовлені в м.Кролеві Чернігівської губ. (тепер Сумська обл.) та навколишніх селах. Місцеві назви їх - "орлисті", "кролевецькі", "рихлівські" (за місцем продажу у Рихлівському монастирі). У музейній збірці представлені як традиційні кролевецькі рушники, виткані червоним по білому, так і зроблені навпаки - білим по червоному. Більшість пам'яток "безіменні", проте зустрічаються з витканим написом "Кролевец-Рыдин", "И.Е.Рыдина".

Другу групу складають перебірні рушники з геометричним чи геометризаним рослинними орнаментами, виконаними червоними, брунатними, інколи з додаванням синіх і чорних вовняними, л"яними, бавовняними нитками. Такі рушники зустрічаються по всій Чернігівщині, а найбільше в Чернігівському, Куликівському, Городнянському, Ріпкинському районах.

В окрему групу можна виділити рушники з рослинним орнаментом, виконаним технікою перебору червоними нитками. Вони найчастіше зустрічаються у Срібнянському районі.

З художньої точки зору чернігівські перебірні рушники слід віднести до тканин "кольорового ефекту", бо у них малюнок виділяється кольором пряжі. Для цих рушників характерна стримана симетрія, чітка вертикальна вісь у композиції узору. Орнаментація зосереджена на кінцях і до центру поступово полегшується, рисунок легкий, елементи узору розміщені вільно, хоч і розв'язані у відносно крупних мотивах.

Остання група тканин рушників колекції - це рушники з геометричним орнаментом, виконані у техніці багаторемізного ткання, т.зв. "світлотіньові". Узор на них утворювався переплетінням сірих і білих ниток. Інколи на кінцях вони прикрашалися кольоровими смугами. Світлотіньові рушники ткалися у Коропському, Сосницькому, Менському, Семенівському, Козелецькому, Ічнянському і інших районах.

У повоєнний час чернігівські майстри не обмежуються традиційною гамою кольорів. Вони почали ткати пишні, переважно рослинні композиції із застосуванням різнокольорової фабричної пряжі.

Крім рушників тканини інтер'єрного та побутового призначення представлені хустами - 49 од., ряднами - 9 од., постілками - 59 од., настільниками - 164 од., наволочками - 19 од. Вільша частина настільників теж виготовлена у техніці світлотіньового ткання. Є у музеї і скатертини з ажурним орнаментом, виткані у Ріпкинському і Чернігівському районах.

Серед тканин для одягу переважають плахти - 78 од. і пояси - 77 од.

Чернігівські плахти виконані як човниковою, так і перебірною технікою. Зустрічаються зразки, клітинки яких не заповнені орнаментом. Такі плахти мають переважно бордовий або темночервоний колір. Часто плахта ткалася як двобічна тканина, лице і виворот якої читаються як позитив і негатив.

Пояси на Чернігівщині виготовлялися переважно з вовняної нитки, червоного і зеленого забарвлення. Вони були від 10 до 20 см завширшки, довжиною до двох з половиною метрів. Крім такого типу, були поширені вузькі пояси - 3-5 см, так зв."крайки". За орнаментикою виділяються крайки з геометричним візерунком або з квітковими мотивами.

У групі народних тканин для одягу виділяються намітки. Виготовлені з тонкого прозорого лляного полотна човниковою технікою, прикрашені на кінцях дрібними геометричними мотивами або смужками червоного кольору у техніці перебору, вони надавали жіночому вбранню святковості, урочистості.

Окрему групу художніх тканин становлять килимові вироби - килими і доріжки. Їх майже 90. Переважна частина надійшла у музей до війни. На жаль, значна кількість представлена лише фрагментами. У музейній збірці представлено 10 ворсових і 56 безворсових килимів. Переважають килими з рослинним орнаментом, хоч є також з геометричним і сюжетні. Чернігівські килими двосторонні, гладкі, безворсові, виконані технікою кругляння, або гребінчастою. З літературних джерел відомо, що на Чернігівщині виготовляли і стрижені, ворсові килими, але атрибутувати ті зразки, які є у колекції, поки що не вдалося.

У музеї зберігаються килими, виготовлені у традиціях народного килимарства Решетилівською артілью (Полтавська обл.) за ескізами нашого земляка, художника О.Ф.Саєнка та його дочки Н.О.Саєнко.

У музейному зібранні представлені вироби текстильних підприємств України і Росії XIX-XX ст. - Покровської, Прохорівської мануфактур, Новосажарської артілі, інших. Найбільш повно відображено асортимент Чернігівських підприємств: Дігтярівської фабрики художніх виробів, утвореної на базі земської навчально-ткацької майстерні - рушники, плахти, килими, порт'єри, серветки, накидки і т.ін., Чернігівської, Ніжинської, Прилуцької фабрик художніх виробів, Остерської ткацької фабрики, яка виготовляє плахтові тканини.

Крім декоративних народних тканин, або виробів, виконаних у традиціях народного ткацтва, у музеї представлені такі художні тканини, як платки, гобелени, зразки парчі, а також унікальні слухські пояси.

Т.І. Ільченко (Чернігів)

КОЛЕКЦІЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ У ФОНДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Вогнепальна зброя - важливе історичне джерело, яке сприяє поглибленому вивченню соціально-економічного стану країни, розвитку виробничих відносин, військової справи, досягнень науки, техніки, культури.

Колекція вогнепальної зброї Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського нараховує біля 300 одиниць. З них 47 одиниць надійшли з різних музеїв області і перебувають на тимчасовому зберіганні, біля 50 одиниць зберігаються у військово-історичному відділі.

Започаткована колекція наприкінці минулого сторіччя музеєм Чернігівської губернської вченої архівної комісії та збирачем і цінувальником старовини Василем Васильовичем Тарновським. За каталогом В.В.Тарновського поряд з шаблями, луками, стрілами, списами, сагайдаками описано 4 стволи, 8 рушниць, 5 пістолетів.

Поповнення початку XX століття не носило систематичного характеру і були зібранням різних видів зброї та військового спорядження. Після Великої Вітчизняної війни колекція збільшилась завдяки надходженням від учасників війни та членів їх родин. У 1950-90-ті роки до музею надійшли зразки зброї з музеїв Москви, Бахмача, ДТСААФ, військової частини, відділів міліції.

Нині в фондах музею зберігається вогнепальна зброя XVII-XX ст. з 15 країн світу. Найдавніша зброя XVII ст. представлена двома рушницями з гнотовим замком. Поряд з гнотовим замком розвивається і кремінний, який удосконалюється у двох напрямках: колісцевий та ударний типи. Колісцевий замок складний технічно і у користуванні і знайшов широке застосування здебільшого на мисливській зброї. В колекціях зустрічається рідко. В музейній колекції є лише одна рушниця з колісцевим замком. На жаль, ствол рушниці дерев'яний. Ударний тип замка розповсюджується у багатьох країнах і спонукає появу нового виду зброї для самооборони - пістолета, назва якого походить від італійського міста Пістоля, де у XVII ст. майстри виготовили перші пістолети. Пістолетів з кремінно-ударними замками XVIII-XIX ст. в колекції нараховується 32 одиниці. Рушниці, мушкетони, пістолети з кремінно-ударними замками є окрасою колекції і

вважають високою майстерністю зброярів різних країн. Засоби оздоблення зброї найрізноманітніші: "таушировка" - інкрустація золотим чи срібним дротом; "насічка"; травлений орнамент; прикраси бірюзою, коралами, перламутром, шкірою, кісткою, срібними, мідними накладками.

Кремінна зброя застосовувалась до кінця сорокових років XIX ст., поступившись новому винаходу - капсульній зброї. Капсульні рушниці, пістолети оздоблені дещо простіше, ніж кремінно-ударні, а деякі з них перероблені з кремінно-ударних. Характерним прикладом служить парадвоствольних пістолетів з написом: "ІОН ЯС. КУХЕНРЕЙТЕР", виготовлених у кінці XVIII ст., можливо, німецьким майстром Йоганом Якобом Кухенрейтером, представником уславленої династії зброярів. Один з пістолетів у XIX ст. був перероблений з кремінно-ударного на капсульний. Цікавим прикладом переробки є рушниця українського майстра Павла Лебедева, оздоблена рослинним орнаментом, зображенням птахів, позначена написом: "Въ Селіъ С.Буды Зделано Г.Борису Корнеевичу Скола Кулаку Мастером Павлом Лебедевым 1806 года".

Зразків, позначених прізвищами майстрів, у колекції дуже мало. Слід згадати двоствольну рушницю з написом: "Михайла Ломакин", рушницю іжевського майстра Василя Петрова, австрійського - Франца Контригера.

Крок за кроком удосконалюється вогнепальна зброя. З'являються нарізи у стволі, багнет, унітарний патрон, удосконалюється затвор, зменшується калібр. Наприкінці минулого століття у російській армії з'явилась гвинтівка з відкидним затвором зразка Бердана № 1, револьвер системи Сміта та Вессона. Ці зразки є в колекції музею. А свідчать вони про те, що царський уряд виготовляв зброю не тільки на власних заводах, а й розміщував замовлення на збройних заводах США, Німеччини. Визначним досягненням стала магазинна зброя. Російський винахідник С.І. Мосін створив таку гвинтівку, яка прослужила понад півстоліття і була на озброєнні до кінця Великої Вітчизняної війни. Гвинтівка зразка 1891/1930 р. системи Мосіна пройшла випробування часом і тепер ілюструє сторінки історії російсько-японської, громадянської, Великої Вітчизняної воєн, незламний, свободолюбивий дух народу.

Важливим етапом в еволюції вогнепальної зброї була поява автоматичного вогню, швидкий розвиток якого був обумовлений винаходом бездимного пороху. Перший револьвер американського винахідника Кольта став удосконаленням існуючих до цього систем барабанної зброї. Поширеними стали пістолети системи Браунінга. А револьвери бельгійця

Нагана були прийняті на озброєння арміями Росії, Швеції, Австро-Угорщини. Значний внесок у розвиток сучасної зброї зробили радянські інженери-конструктори: В.О. Дехтярьов, Ф.В. Токарев, В.Г. Федоров, Г.С. Шпагін, А.І. Судаєв та інші. Вицезгадані зразки зброї представлені в колекції музею і широко експонуються в музеї та військово-історичному відділі. До переліку слід додати кулемет Максим, гранатомет, міномет, протитанкові рушниці, карабіни тощо.

Наявні в колекції вогнепальної зброї зразки дають підставу стверджувати, що крім зброї місцевого виробництва в Україні використовувалась зброя привозна - російська, польська, американська, угорська тощо, а також трофейна - турецька, німецька, бельгійська. Зброя 15 країн світу представлена в колекції музею. Значна частина колекції експонується. Історію вогнепальної зброї можна добре прослідкувати у військово-історичному відділі, де досить широко представлене озброєння російської армії під час усіх воєн XX століття.

Зараз готується до видання каталог вогнепальної зброї музею, до якого увійдуть рушниці і пістолети.

М.І.І. Москаленко (Чернігів)

М.М. КОЦЮБІНСЬКИЙ І МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В.В. ТАРНОВСЬКОГО

До заснування та впорядкування музею українських старожитностей В.В. Тарновського доклали багато праці шановані українські письменники Борис Дмитрович Грінченко з дружиною Марією Миколаївною Загірною і Михайло Михайлович Коцюбинський. У 1900 р. Михайло Михайлович обіймав посаду діловода у земській управі і всі документи про передачу колекції В.В. Тарновського робилися за його активною участю. Б.Д. Грінченко за дорученням земської управи перевозив з Києва найцінніші експонати колекції В.В. Тарновського. "Везиму з собою Шевченкові речі, хочу щоб хоч найголовніші з них були перед моїм оком увесь час, і через те везиму їх у кошиках при собі", - повідомляє він у листі до дружини. Разом з Марією Миколаївною він здійснює опис зібрання, готує до видання каталог. Ця велика за обсягом праця, де описано 1054 номери, була виконана у стислі терміни і безплатно.

Каталог музею українських старожитностей В.В.Тарновського (том II) був надрукований у друкарні губерньського земства 1900 р. Безпосередню участь у цій справі брав і М.М.Коцюбинський. В одному з наказів по Чернігівській земській управі зазначено: "Председатель земской управы поручает на случай выезда супруг Гринченко из Чернигова передать предметы, входящие в состав музея делопроизводителю оценочного стола М.Коцюбинскому". У 1902 р. родина Грінченків переїздить до Києва.

На місце доглядача музею В.В.Тарновського Михайло Михайлович рекомендував Андрія Павловича Шелухіна, свого доброго знайомого, людину дуже зацікавлену і віддану музейній справі. Завідувачем музею він працював 9 років. Сучасники згадували його добрим словом: "У спеціально пристосованому невеликому будинку невтомний завідувач музею Андрій Павлович Шелуха віддав свої сили і енергію збереженню колекції В.В.Тарновського, показуючи відвідувачам усе багатство колишньої культури українського народу", - пише у спогадах про Чернігів Гліб Олександрович Лазаревський.

Дійсно, Чернігів міг гордитись таким цінним подарунком. Це була велика подія в історії міста і Михайло Михайлович з гордістю повідомляє про неї Панаса Мирного. У відповідь Панас Мирний пише: "Ваш Чернігів сиранид тепер забагатів, прийнявши до себе музей Тарновського. Як його спорудять як треба, то вже й я як-небудь зберуся і забіжу в Чернігів подивитись на дива того музею".

Складна історична ситуація, громадянська війна, розруха, зміна влади - це все негативно відбилось на збереженні пам'яток національної культури. Саме до музею В.В.Тарновського вирішила передати найцінніші речі і архіви М.Коцюбинського родина письменника. У серпні 1919 р., збираючись їхати з Чернігова, дружина Коцюбинського Віра Устимівна та молодший син Роман Михайлович передали до музею цінні реліквії, пов'язані з життям українського письменника. У передаточному акті від 26 серпня 1919 р. було зазначено, що всі матеріали: особисті речі, рукописи, бібліотека, листування Михайла Михайловича ніколи не повинні вивозитись з Чернігова.

Після організації Чернігівського Державного музею, складовою частиною якого став і музей В.В.Тарновського, і переїзду до нового приміщення - кол.Селянського банку, з'явилася можливість виконати ще одну умову, яка супроводжувала передачу пам'яток, а саме - влаштувати "відділ Михайла Коцюбинського". Розділ, присвячений М.Коцюбинському, був створений у стаціонарній експозиції, але він не

зміг вмістити всі наявні матеріали. Тому, коли відзначали 15 річницю смерті письменника, вирішили побудувати виставку, звільнивши для неї археологічну залу.

Був укладений путівник по виставці (Карачевська Л. Ювілейна виставка М.Коцюбинського. Провідник. - Чернігів, 1928). У ньому, крім переліку експонованих матеріалів, вміщено фото виставочної зали та куточка письменника у стаціонарній експозиції. Виставка мала такі розділи:

1. Рукописи та прижиттєві видання творів М.Коцюбинського.
2. Листування. Тут же надані фотографії і твори з автографами діячів культури, науки, громадських діячів, з якими М.Коцюбинський листувався і підтримував дружні стосунки.
3. Фотографії М.Коцюбинського і його родини.
4. Умеблювання кабінету.
5. Особисті речі.
6. Смерть М.Коцюбинського.

Виставку побудували співробітники музею Л.В.Карачевська, Т.М.Головинська, А.Г.Юравицька, Н.В.Чередниченко, П.І.Смолічев під керівництвом директора музею М.Г.Вайнштейна. Крім музейних експонатів були представлені матеріали Крайового Історичного архіву, які висвітлювали роботу М.Коцюбинського у Чернігівському губерньському земстві.

У серпні 1934 р. за наказом наркома освіти В.П.Затонського було засновано меморіальний музей у будинку М.Коцюбинського, першим директором якого став Хома Михайлович Коцюбинський. До новоствореного музею з Чернігівського історичного були передані всі документальні і речові пам'ятки, що стосувалися письменника.

Л.І. Зеленська (Чернігіо)

СПОГАДИ ГАННИ БАРВІНОК ПРО В.В.ТАРНОВСЬКОГО ТА ЙОГО МУЗЕЙ

(із епістолярної спадщини письменниці)

В особистому фондї Олександри Михайлівни Куліш, письменниці Ганни Барвінок, що зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М.М.Коцюбинського, є чимало листів, в яких згадується про В.В.Тарновського та його музей.

Багато цікавого є в листі дочки Василя Никодимовича Вовк-Карачевського, медика, письменника, друга подружжя Кулішів, О.Я.Кониського, В.В.Тарновського - Марусі Вовк-Карачевської. Марія Василівна була в дуже близьких стосунках з Кулішами, листувалася, зустрічалася з ними, називала їх Дідусем і Бабусею.

Із листа М.Вовк-Карачевської до О.М.Куліш від 6 вересня 1896 року з Британів дізнаємося: "Любі мої Діду і Бабуся! Ось я в Британах, недалеко від Вас. Любі Діду і Бабуся у мене єсть до Вас обох велике діло. За кілька днів до виїзду нашого з Качанівки вернувся додому Василій Васильович з-за границі як і завжди привіз з собою деякі книжки українські.

Зайшла у нас річ про літературу і її діячів і швидко перейшла на одного з її патріархів і головних талантів, себто на Куліша.

Василій Васильович дуже бажає, щоб Ви зробили йому ласку і честь, завітали до його у Качанівку, Ви і бабуся і погостювали у його. А він вміє шанувати таких дорогих і вельмиповажних гостей. Він і сам бажав би приїхати до Вас, щоб прохати Вас про це, але ноги погано служать йому і ходити йому вельми трудно. Писати теж нелегко. Ось він через мене низенько кланяється Вам обом, широко вітає Вас, Бабусю, і просить Вас обох завітати до його у Качанівку. Коли Ви йому назначите день, він зараз приїде за Вами коней в Борзну, або на хутір, куди напишете. А в Качанівці так гарно, стільки чудових пейзажів, що людям, що так люблять Борзну, красу, як Ви, Діду і Бабуся, так би вельми подобалось" (А-3431).

"Добродушнішого В.В.Тарновського, котрого ми ще добре зазнали студентом" любили і поважали Куліші і вся велика родина Білозерських.

В.В.Тарновський був великим прихильником творчості П.О.Куліша. Намагався йому створити найліпші умови для літературної діяльності. Неодноразово запрошував до себе "і просить його на все літо, в Качановку,

там його і вся сім'я. І що він не буде подвергаться яким-небудь неприємним комбінаціям. Все буде зроблено по його режиму: коли обідати, снідати, чи гуляти.

Все буде для його зручно зроблено для його занятія, і що він розставить коней в трьох місцях, так що його умчать в одну мить. Качановка од Кулішівки 60 верст. Моя ж дружина одповідала, що він занят перекладом Біблії, і хто хоче його бачить, то нехай молодші їдуть, а він нікуди не рушить.

На другий день уже шестерка з екіпажем була під рундуком нашого убогого захисту послі пожежі.

Ну тут почалися всякі дружні речі і ділові розмови з Тарновським, поговорили і про Біблію. Він хотів її видати, так, як "Doree", і моя дружина бажала і одєжину на Апостолах-рибках по-своєму зробити. Нетерпляче ми всі сього бажали" (А-3187. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 13/IV-1910).

Після смерті П.О.Куліша Олександра Михайлівна Куліш, боячись пожежі, звернулася до В.В.Тарновського з проханням прийняти рукописи для надійного збереження.

У листі-відповіді В.В.Тарновський 22. грудня 1897 року пише: "А хотілось би передати при своїм житті і самому установити музей. Тепер хлопчу, щоб ускорити поміщення, а на всякий случай зробив завішання своїй колекції Чернігівському земству.

Ви пишете, що хочете для сохрانا рукописей покійного прислати до мене укупі з старовиною. Лучшого Ви нічого не зробите і чернові бумажки Вашої любої дружини нігде так не сохрanyaться, як у мене, бо я хранитиму не для себе, а для українського люду, щоб передати в музей укупі з паперами других славних українських письменників. Бувайте ж здорові і нас не забувайте. Жду од Вас рештки і любого Вашого листа!

З великою шанобою і широкою прихильністю до Вас
Вас[иль] Тарновський" (А-6060).

16 лютого 1898 року Олександра Михайлівна з радістю сповіщає Іллю Людвиговича Шрага про свою зустріч з В.В.Тарновським: "Оце я тільки що з Києва приїхала, да така довольна, повне серце речей! Дяка велика, незмірна дяка Тарновському. Написав мені, що б я привезла Біблію, конню зніме і надрукує.

Зараз у вітрину положив і замкнув, любуючись. Що за добра душа! Що за сердечний чоловік. Уже так мене прийняв, що хіба б батько рідний

свою дитину найлюбішу так шанував. Із гостиниці перевіз до себе. Я їхала на два дні, а пробула тиждень.

Усе про асячину розмовляли і тел[еграма] при мені із Чернігова була получена про Маз[епин] дом для музею. Тільки він журиться, що тісненький.

Я йому усього чимало привезла: шкатулку - струментів часть, три картини, ікону 1845 року, і одну картину сепією рисовану і дві його палки пам'ятні, біблійську чорнильницю, карандаші і пр[очее] і пр[очее] - цілий караван і стільки ж речей назад поїхало. Бо, каже, тісно в музеї - продовжи, боже, його вік. З яким почуттям він прихильється до моєї дружини. Як радів, як вітрини наповнив рукописями! Ходить, любується; усім тямущим про се діло розкажує: "Обагатила Ал[ександра] Мих[айловна] наш музей! -

Хай йому Господь дає довгий вік - да ще мало того - ще й жмуток грошей немалий давав мені: "Візьміть, - каже, - Вам треба. Се дорогі речі". Я тільки їх не взяла. А ніколи сього не забуду, подякувала, а як ценз[ура], коли може й верне мої рукописи і дозволить друкувати, то я його заспокоїла тим, що сказала, як треба буде тільки, то я й попрошу, як у доброго сина України.

Ще й вечорниці зробив, ще й хороших прихильних людей зазвав і Лисенко співав, я рада, що його почула й побачила, і інших хороших людей редакторів "Кіевск[ой] Ст[арини]".

Р.С. музей мене дуже радує. Коли б ще земство Черніг[івське] да купило нашу усадьбу. Колись Кониський приїздив купувати з Вовком-Карачевським з тим, щоб ми і жили в ній до смерті і грошима користувались" (А-2815).

Смерть В.В.Тарновського була для Олександри Михайлівни великим невимовним горем, глибокою раною: "На тім утішаю себе і дякую завжди В.В.Тарновського, що він оградив могилу дружини моєї. Господи, пошли йому царство небесне". (А-2953. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 6/ІУ-1902 р.).

Після смерті В.В.Тарновського О.М.Куліш не поривала зв'язків з музеєм: "Я була б заспокоєна тим, щоб Біблія була в музеї. Не тільки оригінал, а і копія". (А-2882. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 19/УІ-1900 р.).

"Я дістала лист од душеприкащиків В.В.Тарновського графа Милорадовича і д[обродія] Уманця просять, щоб навіки в музеї зосталась Біблія і драми. Я згодилась з тією умовою, що все ж таки я маю право їх

до себе брати на якийсь час". (А-2958. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 24/У-1902 р.).

Не дивлячись на похилий вік та нездоров'я, Олександрі Михайлівні хотілося побувати на могилі В.В.Тарновського: "Ще нема моєї неволи і я седжу ще не їду до Києва - і хотілось би на могилі добродійного В.В.Тарновського побувати. От і нема послідователя його добрих діл! А багатих людей безліч - да не прихильні до Укр[аїнського] діла". (А-2968. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 13/УІІІ-1902 р.).

В серпні 1902 року Олександра Михайлівна "Була на Аскольдовій могилі, давно хотілося поклонитись щирому, дорогому покровителю інтересам Українським.

Похорон В.В.Тарновського казали був бучний, а на могилі зовсім прості обставини, і квітки звичайні: природа, Дніпр зграшає.

Велика йому дяка, треба б було довше пожити, а то розпочнуть, а інші закінчить хороших діл їх, ніхто не хоче". (А-2969. Лист О.Куліш до І.Шрага від 27/УІІІ-1902 р.).

У листі до І.Шрага від 15 листопада 1904 р. О.М.Куліш зізнавалась: "Хочеться у Чернігів і побачити Вас, високоповажаний добродію Ілля Людвиговичу, і музей своїми очима, і добрих земляків і землячок побачити". (А-3052)

До кінця свого життя Олександра Михайлівна підтримувала зв'язки з директором музею В.В.Тарновського Андрієм Павловичем Шелухінін.

Цікавилася найменшими подробицями з життя музею. Її цікавило все: скільки було відвідувачів у музеї, що надійшло до його фондів.

В травні 1910 року Олександра Михайлівна Куліш передала свій останній подарунок в музей В.В.Тарновського: "стіл, стілець, крісло, коврик ... і більше 700 книг: російських біля 300, польських біля 200, німецьких, англійських, французьких, італійських...". (А-4414. Лист А.Шолухи до О.М.Куліш від 9 липня 1910 р. Чернігів).

30 червня 1911 року Андрій Павлович Шелухін сповістив Олександрі Михайлівну Куліш про те, що "З липня місяця музеєм буде завідувати новий директор його Вадим Львович Модзалевський, автор "Малоросійського Родословника", чоловік добрий, працьовий і шануючий старину". (А-4415).

Цю звістку Олександра Михайлівна одержала майже перед смертю.

Л.О. Майборода (Чернігів)

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ - ВІДДІЛУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Музей був створений у 1985 р. з ініціативи ветеранів, громадськості, при підтримці місцевих органів влади і установ Міністерства оборони. З 1986 року він став відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Таким чином, його фонди комплектувалися протягом 10 останніх років і, звичайно, ні за обсягом, ні за складом не можуть сперечатися з фондами старих музеїв.

Втім, на сьогоднішній день колекція музею нараховує 10360 одиниць, в т.ч. майже 4000 основного фонду. Колекції документальних, речових та інших матеріалів стосуються: про Чернігівський фронт Великої Вітчизняної війни, військово-будівництво у 20-30-х роках, організацію і діяльність оборонних товариств, підготовку молоді до служби в Збройних Силах, про Чернігівське вище військово-авіаційне училище льотчиків і його випускників.

Переважна частина зібрання - матеріали, пов'язані з подіями II світової війни. Вони стосуються, головним чином, участі жителів області у бойових діях на фронтах, діяльності партизанських загонів і підпільних груп, окупаційного режиму тощо. А також висвітлюють історію окремих військових підрозділів, наприклад - колишньої 1-ї гв. армії, деяких дивізій.

Останнім часом музей активно комплектується експонатами про участь чернігівців у виконанні міжнародного обов'язку у 1940-1990-х роках, ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, про формування армії незалежної України, про долю людей, які перебували в гітлерівських концтаборах та були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Музейна колекція складається з таких груп:

- архівно-документальна, художня,
- фото і негативи,
- речові пам'ятки, нумізматики.

Найбільша за обсягом архівно-документальна група. Вона нараховує 1722 експонати основного фонду.

Це документи учасників подій - подяки, довідки, посвідчення, листи, а також службові записки, накази, солдатські книжки, військові квитки, щоденники польотів, накази, протоколи зборів, перепустки тощо.

Можна назвати унікальні комплекси багатьох ветеранів, серед них - П.М.Барбаша, гв.ст.сержанта, командира взводу 5 кав.корпусу, який

визволяв Батьківщину й ще "пів-Європи", О.Г.Євсеєнка, ветерана 4 гв. танкової армії, який воював з першого до останнього дня війни, дійшов до Берліну.

Вагому частину колекції становлять мемуари, щоденники, записники. Так, у фондах музею зберігається військовий щоденник учасника Параду Перемоги М.С.Баликіна; спогади І.Л.Якубонка "121 стрілецька дивізія в боях за Батьківщину". Не можуть залишити байдужими спогади А.Ісаєва "Освенцим", про побачене там у 1945 р. при визволенні концтабору; записні книжки та щоденник підполковника-артилериста П.К.Коваленка, який пройшов славний бойовий шлях від стін Москви до Берліна, визволяв Україну.

У фондах зберігається унікальна колекція листування в роки Великої Вітчизняної війни батька і сина Тригубенків; листи з фронту своїм рідним А.І.Лазаря, М.І.Стеценка, листи з німецької неволі Л.І.Мазура і багатьох інших; листи наших земляків П.І.Мордашка, П.І.Ковалева з Афганістану.

До архівної групи входять і армійські газети - "Боевой путь" 1943 р., "Сталинский удар" 1943 р., "Советский воин" 1945 р., "За нашу победу" 1943-1944 рр., фронтові листівки.

Велике значення для військово-історичного музею мають карти, схеми, як ті, якими користувалися в роки війни, так і зроблені ветеранами сьогодні. Окрему колекцію становлять книги, які розповідають про військові події, що відбувалися на Чернігівщині, про героїзм і мужність наших земляків, мемуари з автографами авторів або героїв книг. Досить часто вони є єдиним доступним джерелом інформації про ту чи іншу людину. Серед них можна назвати ґрунтовні праці ветерана Великої Вітчизняної війни, керівника обласного штабу пошук В.Д.Драгунова - "Герои-освободители Черниговщины", "Их помнит Черниговщина", "Книга памяти", роботи доктора історичних наук, колишнього партизана, Героя Радянського Союзу В.І.Клякова, інші. Музей підтримує тісні зв'язки з радами і окремими ветеранами. Завдяки цьому колекції поповнюються як оригінальними речами і документами, так і матеріалами, що відображають мирну діяльність колишніх військових, в першу чергу їхніми книгами. Це мемуари і художні твори Л.М.Вишеславського, М.І.Демидова, В.О.Сорокіна, А.Д.Шиганова, Г.О.Кузнєцова і багатьох інших.

Колекція фотографій і негативів має 576 одиниць основного фонду. Більшість з них - це портрети, групові знімки, картини бойових і буденних моментів військовиків.

Навіть важко відокремити найбільш цікаві комплекси, але все ж про деякі з них можна не сказати. Це матеріали фотокореспондента газети "За нашу победу" В.М.Андропова. Він передав більше 1000 негативів періоду війни, які були використані при оформленні експозиції про

бойовий шлях колишньої 1-ї гв.армії. До речі, до музею він передав і фотоапарат, який був "поранений" осколком.

Комплекс фотографій П.К.Коваленка дозволяє "прочитати" його біографію - від простого робітника, потім курсанта військового училища, до відважного офіцера-артилериста.

Не менш цікаві фото, які висвітлюють перебування наших земляків під час виконання інтернаціонального обов'язку в таких країнах, як Єгипет, Корея, Сирія, Мозамбік, Чехословаччина, Афганістан, Югославія.

Серед більш ніж 900 речових пам'яток, які саме і дозволяють зробити експозицію чи виставку більш образною, емоційною, видовищною, представлені військове вбрання, спорядження, зброя, особисті речі, робочі інструменти військових різних спеціальностей. До колекції входять цікаві меморіальні комплекси А.А.Гречка, командуючого 1 гв. армією, міністра оборони СРСР, В.Г.Сорокіна, начальника політвідділу 1 гв. армії, воїнів-інтернаціоналістів В.В.Шевчука, В.Л.Орлова, М.Г.Шульмана, Героя Радянського Союзу О.М.Карасьова, О.І. Власенка, бійця українського батальйону ООН, який загинув у колишній Югославії, ліквідаторів - В.Д.Калити, Ю.Т.Ілюхіна, Й.Я.Котлярівського.

Нумізматична збірка - майже 600 од. - містить державні нагороди - ордени і медалі - СРСР, інших країн, де перебували радянські війська, нагрудні знаки армії, ДТСААФ, ТСОАВІАХІМ, Червоного Хреста, медалі і знаки в пам'ять історичних подій, пам'ятні знаки рад ветеранів, значки на військово-патріотичну тематику. Серед них ордени Богдана Хмельницького і Жовтневої революції Ф.І.Короткова, командира Чернігівського обласного з'єднання партизанських загонів, орден Олександра Невського П.М.Соловйова, командира батальйону 291 сп. 63 сд. Окремі меморіальні комплекси налічують більше 10 нагород.

До музею надходять і матеріали - художні твори, сувеніри, які розкривають тему увічнення героїчної історії народу, подвигу і мужності наших земляків.

На жаль, сьогодні вже майже неможливо зібрати колекції, які б відображали військову історію Чернігівщини дореволюційного періоду, а також події української революції 1917-1920 рр. Проте пошук триває.

Т.П. Журавльова (Чернігів)

МАТЕРІАЛИ РОДИНИ МОГИЛЯНСЬКИХ У ЗБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ.В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Однією з цікавих колекцій Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського є збірка матеріалів чернігівців - видатних діячів української культури ХІХ-ХХ ст.

Останнім часом ця колекція поповнилась новими матеріалами про літературну родину Могилянських. Передала їх до музею Олена Михайлівна Могилянська, донька глави сім'ї - Михайла Михайловича. Вона довгі роки проживала у Москві, а з кінця минулого року - у Дніпропетровську.

Родина Могилянських залишила помітний слід в українській літературі кін.ХІХ- першої половини ХХ ст. М.М.Могилянський розпочав свою літературну діяльність наприкінці ХІХ ст. Його син Дмитро (літературний псевдонім - Дмитро Тась) став одним з кращих новелістів 20-х років, старша донька Лідія (більш відома як Ладя Могилянська) - талановита поетеса 20-х-30-х років, середня - Олена - журналіст 30-х-80-х років.

Усі четверо - уродженці м.Чернігова - зазнали незаконних репресій в 20-ті-30-ті роки. Дмитро Тась і Ладя Могилянська загинули (були розстріляні). На десятиліття їх імена були викреслені з літератури. Лише зараз вони повертаються до читачів із забуття. Матеріали родини Могилянських, що нині зберігаються в ЧІМ налічують понад 50 одиниць. Це - листи, книги, спогади, фото. Більшість матеріалів стосується М.М.Могилянського (1873-1942). Юрист за освітою, громадський діяч, перекладач, прозаїк. Неординарна особистість. Зустрічався з Г.В.Плехановим, В.І.Леніним; близько знав П.Б.Струве, П.М.Мілюкова, Д.Д.Протопопова, М.С.Грушевського, І.Франка; товаришував з М.М.Коцюбинським, П.Г.Тичиною, М.Т.Рильським, М.П.Василенком, І.Л.Шрагом, був у дружніх стосунках з багатьма іншими визначними діячами України. Певне уявлення про юридичну, громадсько-політичну, літературну діяльність Михайла Михайловича на початку ХХ ст. дають листи, що зберігаються у музеї ще з 20-х років. Потрапили вони до музею як складові архіву І.Л.Шрага. Листи до І.Л.Шрага Михайла Михайловича (25 од.) датуються 1908-1917 рр., його матері - Марії Миколаївни (7 од.) - 1904-1917 рр. Вони знайомлять із деякими рисами М.М.Могилянського як людини, для якої гроші завжди були на другому плані, а на першому - професійні інтереси.

Серед останніх надходжень до музею численні фотографії, що дають змогу простежити життєвий шлях членів сім'ї. На фото М.Могилянський - гімназист Чернігівської чоловічої класичної гімназії (80-ті рр. XIX ст.); студент юридичного факультету Петербурзького університету (90-ті рр. XIX ст.); керівник комісії для складання Біографічного словника діячів України при Українській Академії Наук (20-ті-30-ті рр. XX ст.). Остання фотографія датується 1940 роком. 22 березня 1942 року М.Могилянський помер на заслання в с.Белика Мурта Красноярського краю.

Тяжкі випробування випали на долю його дітей. Ладі Могилянська (1899-1937) двічі арештовувалась органами НКВС. На фотознімках - зовсім юна поетеса (1917 р.) з подругою Лідією Лиман (обидві - члени молодіжного літературного гуртка, що діяв в Чернігові на початку 20-х рр. Туди також входили Ол.Соколовський, Дмитро Тась, Марко Вороний) - 20-ті рр.; з дочкою Інною напередодні першого арешту (1929 р.); за рік до загибелі (1936). Досить незвичний експонат - книга Л.Могилянської "Два канала", видана культурно-виховним відділом Дмиттабору НКВС СРСР в 1935 році. Це єдина прижиттєва збірка поезій Ладі. Вірші надруковані не тільки російською, але й українською мовами. Ще одне цікаве видання того ж табору - збірка музичних творів "Музыка двух каналов" 1936 р., куди ввійшли твори, написані і на слова Ладі. Вона ж була і технічним редактором книги.

Дмитро Тась (1901-1942). Добірка його творів увійшла в "Антологію української поезії", що була видана 1930-1931 рр. В музейній колекції лише два фото Д.Тася (20-30-х рр.).

Олена Могилянська (1905 р.н.). Серед книг, переданих нею до музею - О.Пушкін "Мідний вершник" в перекладі українською мовою М.Т.Рильського і з його дарчим написом: "На спомин про Чернігів Лесі Могилянській. М.Рильський. 20 липня 1936 р.". Зберегла вона і книжку, подаровану їй батьком ще в 1917 р. Це - "Калевала" з дарчим написом М.М.Могилянського.

Значний інтерес для дослідників становлять спогади самої Олени Михайлівни про батьків, брата і Ладю. Рукопис спогадів також передано до музею.

Частково матеріали з колекції родини Могилянських представлені в основній експозиції музею, побудованій в 1994 році.

О.І. Мішнев (Київ)

ПРО ОДИН ТИП ДАРОХРАНИТЕЛЬНИЦЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗОЛОТАРСТВІ

Серед культових пам'яток українського золотарства XVII-XVIII ст. привертають увагу дарохранительниці, які грають важливу роль у літургійному дійстві і тому майже завжди робились з коштовного металу та багато прикрашались. Дарохранительниці - це ковчеги для збереження святих дарів, вони являють собою стилізовані моделі-символи церкви "Воскресіння" в Єрусалимі і знаменують місце, де був розп'ятий, похований та воскрес Ісус Христос. Приблизно до XVI ст. дарохранительниці носили назвисько "єрусалимів", пізніше вони стали називатися "сіон", але на Україні більш поширеною була назва "гробниця" чи "кіот", як про то свідчать численні дарчі написи на речах.

В збірках музеїв дарохранительниць, що передують XVII ст. відомо небагато, але майже всі вони датовані. Самою ранньою пам'яткою можна вважати гробницю опубліковану Д.Щербаківським (Д.Щербаківський. Готичні мотиви в українському золотарстві, с.6-7) і яку він відносить до пам'яток XVI ст. Дарохранительниця зроблена у вигляді прямокутного саркофагу з трьома пірамідальними шпилями на кришці і має цілком готичний декор. Дарохранительниці XVII ст. всі мають форму прямокутної гробнички з трьома шпилями, яка поставлена на ніжки у вигляді кульок, або пташиних лапок з галькою в пазурах. Декор у них скоріше ренесансовий, наприкінці століття з великими впливами барокового стилю. Дарохранительниця подібного типу знаходиться в колекції Чернігівського історичного музею (інв. № И-2597). Вона датована 1682 роком. Прямокутний саркофаг поставлено на ніжки у вигляді пташиних лапок з галькою у пазурах. На кришці знаходяться три пірамідки, які прикрашає прорізний візерунок виткого стебла з квітами. На стінках гробнички закріплено шість круглих медальйонів з гравірованими сценами пасійного циклу, їх оточує жарбований рослинний візерунок - вигнуті пагінці, пучки рослин, завитки. Безумовно, це чудова пам'ятка українського золотарства цього періоду.

Незважаючи на те, що стиль барокко приніс на Україну нові форми культового начиння, тип дарохранительниць у вигляді гробнички з трьома верхівками продовжує існувати ще в I пол. XVIII ст. Так, невеличка дарохранительниця 1742 року з колекції Києво-Печерського заповідника

(інв. № 10622) зроблена у вигляді прямокутної будівлі з наметоподібним куполом, поставлена на ніжки-завитки - увінчана трьома гранчастими банями з хрестиками. В цей же час ми зустрічаємось з новим типом дарохранительниць - у вигляді одно - чи двоповерхової вежі, а гробниця 1758 року (КПЗ, № 6386) вже має форми величної двоярусної споруди і увінчана так званім "Воскресінням", тобто фігуркою Ісуса Христа в овалі з променями. Символічне "Воскресіння" завершує всі пам'ятки II пол. ХУІІІ ст.

Простежити розвиток розглядуваного типу дарохранительниць майже неможливо через відсутність середньовічних пам'яток. Для часів Київської Русі характерні дарохранительниці або "єрусалими", що своїми формами нагадували храми-ротонди візантійського типу, наприклад: великий "єрусалим" ХІІ ст. з Новгороду (Г.Н.Бочаров. Художественный металл Древней Руси., 1984, с. 218-220). Але тип української дарохранительниці ХУІ-ХУІІІ ст. походить скоріше від візантійського релікварію, що своїми формами нагадував невеличкі скрині, або середньовічних західноєвропейських релікваріїв, які мали вигляд саркофагу. У всякому разі, вплив західноєвропейського мистецтва простежується досить помітно - пірамідальні шпилі, готичний декор. Але в ХУІІІ ст. поступово міняється орнаментика виробів та їх форма (три шпилі, наприклад, замінюються на три бані), а в ХУІІІІ ст. з розквітом стилю барокко з'являється зовсім нсзій тип дарохранительниць у вигляді багатопверхової башти з "Воскресінням", в якому знайшли свої відображення основні засади нового стилю - монументальність, помпезність, декоративність.

Т. В. Кара-Васильєва (Київ)

РОЛЬ І.ЩИРСЬКОГО В УТВЕРДЖЕННІ БАРОККО У ГАПТАРСТВІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ХУІІ-ХУІІІ СТ.

Українське гаптарство на зламі століть - складне, багатогранне явище культури. Його розвиток відбувається на тлі важливих соціально-економічних, політичних процесів в історії України.

Кінець ХУІІ ст. - це блискучий період розквіту Гетьманщини, започаткований національно-визвольною боротьбою під проводом Б.Хмельницького. Після подій 1654 року західні землі України та Правобережжя залишились у складі Речі Посполитої. Лівобережна Україна в кінці ХУІІІ ст. відчула себе на короткий час "самостійним організмом, здатним до політичного існування". Пронес формування національної свідомості відбувається на тлі виділення козацької старшини як привілейованої частини суспільства. Дбаючи про своє утвердження, вона пишно оздоблює свій побут яскравим кольоровим шитвом, опікується церквами, монастирями, щедро офірує їх.

Кінець ХУІІІ - початок ХУІІІІ ст. - це формування національних рис українського шитва, коли оптимістичне, яскраво піднесене декоративне світовідчуття та його народно-естетичні ідеали були тим свіжим подихом, що наповнювали радісною святковістю українське мистецтво. Естетичні настанови теологічно-філософської думки (Д.Ростовський, А.Радивіловський, І.Максимович, Л.Баранович) яскраво виявляються у формуванні стилю барокко, в гаптуванні - у формуванні нової художньо-образної системи, що виявилось у змінах іконографії, типології, стилістики.

Розширюється коло сюжетів, які дають можливість в усталені релігійні сюжети вводити конкретні персонажі, одягнуті в український народний одяг, окремі архітектурні елементи ("Введення до храму", ЧІМ, І-4719; ЧІМ, І-1173). На опліччі "Зішестя Святого Духа" (ЧІМ, І-1989), яке, на думку автора, створене у П'ятиницькому Чернігівському монастирі, серед апостолів вигаптовано дванадцять жінок у чернечому вбранні. Це репрезентує новий підхід до образу людини, її місця, ролі у суспільстві.

На початку ХУІІІІ ст. важлива роль належить чернігівському осередку. Для нього характерним є підкреслена емоційна змістовність творів, акцентування полісемантичності зображень. Акант, виноградна лоза набувають символічного трактування, пов'язаного з жертвністю Христа. В гаптарських виробх Чернігівщини вперше започатковано принцип

бароккової стилістики, особливістю якого є те, що орнамент стає основним елементом формотворення, який організовує всю композицію.

В Чернігівському П'ятницькому жіночому монастирі в 20-х роках ХУІІІ ст. було створено низку робіт, які започаткували нову еру українського галтарства з яскраво вираженими рисами національних форм мистецтва. Цей новаторський підхід виявився на всіх рівнях створення художнього образу - які у появі нових технічних засобів шитва, так і у впровадженні олійного живопису для малювання рук, облич, що було новим словом на той час, а також у розв'язанні художньо-композиційних засобів побудови. До кола пам'яток чернігівського осередку належить ряд пам'яток, позначених єдністю стилю, що свідчить про те, що вони були створені за ескізами одного художника: епітрахиль 1713 р. (ЧІМ ІІ-1379); епітрахиль 1714 р. (ЧІМ ІІ-1353); фелон з Думницького монастиря (ЧІМ ІІ-1262); епітрахиль 1714 р. з Покровської церкви м.Березного (ЧІМ ІІ-1382); а також воздух "Покладання до гробу" (ЧІМ ІІ-1796), виконаний за зразком антимікса чернігівського архимандрита Іоанна Максимовича за гравюрою І.Щирського.

Аналіз підписних робіт Ігумені Фотинії Максимовичевни, їх атрибуція, зіставлення з архівними та літературними джерелами дають можливість автору висунути гіпотезу, що вони створювались у П'ятницькому Чернігівському монастирі, а також зробити припущення, що небуденний талант відомого гравера І.Щирського розкрився в царині літургійного шитва, що саме він по-новаторські підійшов до розв'язання художньо-стилістичних завдань, які висувало мистецтво барокко перед галтарством.

В Чернігівському П'ятницькому жіночому монастирі з 1712 року протягом 40 років Ігуменею була Фотинія Максимовичевна, родичка архимандрита Іоанна Максимовича. Вдалось окреслити широке коло пам'яток цього центру. Нові архівні матеріали доводять, що центрами шитва на Чернігівщині були також Макошинський Покровський, Козелецький Богословський, Кам'янський Успенський, Новомлинський та інші монастирі

Відомим центром був Ніжинський Введенський жіночий монастир, де здавна займались галтуванням, а з 1848 р. відкрили училище та майстерні з іконопису та галтування. Подібні училища існували в Ладизькому Покровському, Києво-Флорівському, Красногорському Богословському, Спасо-Преображенському, Лебединському Миколаївському жіночому монастирях.

К.Прасолова (Київ)

ДВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО ГАЛТУВАННЯ У ХУІІІ СТ.

I пол. ХУІІІ ст. - період поступового утвердження стилю барокко в українському образотворчому галтуванні. Пам'ятки цього часу, що зберігаються у музейних зібраннях України, дають можливість розглянути подробиці названого процесу, а також визначити його головні тенденції. Особливу увагу привертають датовані речі та групи однакових за призначенням предметів - фелонів та епітрахилей.

Пам'ятки початку ХУІІІ ст., такі як фелон та опліччя 1702 р. (вклад до Києво-Печерської Лаври Київського полковника К.Мокієвського) виконані в успадкованій від попереднього часу традиції оздоблення церковного одягу. Композиція "Деїсус" з предстоячими повністю відповідають іконографічному канону ХУІІ ст., так само як і техніка шитва "в прикріп за лічбою", якою користувалась вишивальщиця-черниця Києво-Вознесенського монастиря. В колекції Києво-Печерського заповідника зберігається ще ряд пам'яток, у галтуванні яких використана така ж композиційна схема та техніка виконання. Всі ці речі походять з однієї галтарської майстерні, датуються I пол. ХУІІІ ст. Найпізніше - фелон та опліччя 1737 р. - вклад до Києво-Печерського монастиря київської войтихи Войничевої.

В деяких речах цієї групи слід відмітити певні зміни, внесені до композиції виконавцями. Іноді постаті предстоячих поєднані спільним поземом (фелон з Братського монастиря м.Києва з зображенням "Темної вечери") або зашитим срібною ниткою тлом (фелон войтихи Войничевої). В інших випадках в окрему, поєднану зашитим тлом, групу виділені центральні постаті - Христос-Вседержитель на троні, Богоматір та св.Іоанн Предтеча (опліччя фелона войтихи Войничевої). Такі спроби "вдосконалення" старого зразка свідчать про певний процес пошуку більшої єдності та завершеності композиції, який відповідав потребам часу. Але поки що цей процес відбувався в рамках усталеного канону, за умов складної консервативної техніки шитва. Він має здебільшого формальний характер та призводить до нагромадження нових, часто зайвих деталей, перевантаження традиційних композицій. На речах даної групи можна простежити й поодинокі знахідки в галузі техніки виконання - галтування

"за картою" другорядних деталей орнаменту та малювання олією лицевих зображень.

Комплект фелонів 1726 р. (вклад у Лавру імператриці Катерини Олексіївни) представляє зовсім інший тип гаптування опліч. Композиції "Деїсус", "Зішестя св. Духу" та "Таємна вечеря" повністю відповідають художній мові барокко.

Їх відрізняє динамізм та єдність дії, ефект трьохвимірного простору, складний малюнок заокруглених та ламаних ліній. Якісно нова техніка гаптування "за картою", використання живопису у виконанні обличчя наближають названі композиції до пам'яток іконопису та ювелірного мистецтва ХУІІІ ст. Такі зображення - наслідок творчої співпраці гаптарки з художником - автором ескізу та живописцем, який малював обличчя персонажів. Шиті композиції нового типу повністю відповідають ансамблю оздоблення храму, роблять гаптування його органічною частиною. В той же час, на другий план відходять суто вишивальницькі образотворчі засоби.

Різні типи гаптування, які існували поруч у другій половині ХУІІІ ст. свідчать про наявність двох тенденцій розвитку виду мистецтва.

Перша полягає у спробах розвитку відомих форм, залучаючи нові за змістом сюжети та вдосконалюючи композиції старих, користуючись старими засобами. Така тенденція намітилась ще у гаптуванні майстринь Вознесенського монастиря у ХУІІ ст. Але якщо в кращих зразках попереднього століття виконавці вміли знайти компроміс між усталеним каноном та новим змістом, то у І пол. ХУІІІ ст. протиріччя між усталеним каноном та потребами часу виходять назовні. Пам'ятки І пол. ХУІІІ ст. скоріш відображають занепад старого канону та суто вишивальницьких художніх засобів, погіршення якості виконання.

Цікаво, що процес занепаду давньої гаптарської традиції співпадає у часі із занепадом провідного осередку ХУІІ ст. - майстерні Києво-Вознесенського монастиря. У 1716 р. сам монастир був закритий, а майстерня відновила згодом свою діяльність у Флорівському монастирі м. Києва. Перші роки черниці займались лише тиражуванням старих зразків, і тільки у 20-ті роки ХУІІІ ст. переходять до шитва якісно нових композицій новою технікою.

Фелони 1726 р., що походять вже з Флорівського монастиря, представляють другу тенденцію розвитку гаптування. Її характеризує повна відмова від старих правил побудови композицій, перехід до гаптування "за

картою", що призводить до кардинальної зміни художньо-образної моделі гаптування. В композиціях 1726 р. нові принципи втілені в цілком зрілому вигляді. Очевидно, сама нова тенденція зародилась не в стінах київської школи, а в інших гаптарських осередках. Прикладом слугують дві епітрахилі з Чернігівського історичного музею. Композиція епітрахилі 1714 р. відрізняється оригінальним задумом, розумінням автором ескізу особливостей оздоблення культової тканини, майстерністю виконання. Техніка шитва, як і на більш традиційному зображенні "Дерево Єссеєва" на другій епітрахилі 1713 р., - "в прикріп за картою" сполучена з живописом. Обидві пам'ятки - найбільш ранні, в яких поєднані стилістичні особливості барокко та нові засоби виконання. Ці речі походять з П'ятницького Чернігівського монастиря, до якого, як вважає доктор мистецтвознавства Т.В. Кара-Васильєва, у І чв. ХУІІІ ст. перемістився центр українського гаптарства.

Отже, у І пол. ХУІІІ ст. поруч існували два різних напрямки українського гаптування. З часом більш прогресивний та технічно доступний розповсюджується по всій Україні як такий, що краще відповідає естетичним потребам часу, витісняючи собою стару гаптарську традицію.

В.Г. Пуцко (Калуга)

МИСТЕЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ КОЛЕКЦІЇ В.В.ТАРНОВСЬКОГО В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ РУСІ-УКРАЇНИ XII-XIII СТ.

Археологічні дослідження і нагромадження знахідок в державних музеях та приватних збірках наприкінці XIX ст. уможливили широке вивчення розвитку пластичного мистецтва княжих часів в історії Русі-України. Виключно важливе місце посідає колекція українських старожитностей В.В.Тарновського. Особливу наукову вартість колекція В.В.Тарновського має завдяки тому, що переважно скомплектована із знахідок на городищі Княжа Гора, розташованому на правому березі Дніпра на південь від Канева. Велике скупчення різноманітних витворів надає рідкісну можливість висвітлити певні явища у розвитку мистецької культури XII-XIII ст. В якій мірі досі її використано?

Виданий 1898 р. каталог колекції дозволив набути загальне уявлення про склад речей. Однак до систематичного вивчення витворів художнього ремесла справа не дійшла, і наслідки цього пізніше довелося відчувати в узагальнюючих працях, де йшлося про декоративно-ужиткове мистецтво доби середньовіччя. Матеріали з Княжої Гори в кращому випадку залучено лише в якості окремих прикладів.

Проте не доводиться закидати дослідникам з приводу їх уваги до витворів з колекції В.В.Тарновського, перш за все скарбів з Княжої Гори: вони ретельно описані Г.Ф.Корзухіною разом з іншими, захованими від 1170-х до 1240 р. Вироби, прикрашені перегородчастими емаллями та червою, залучені до студій Т.І.Макарової. Рельєфні кам'яні ікони ввійшли до каталогу давньоруської дрібної пластики з каменю, складеного Г.В.Николаєвою. Видано також твори з металопластики, котрі пізніше деякий час перебували в складі колекції Б.І. та В.М.Ханенків. Як відомо, впродовж останніх десятиліть чимало речей доби середньовіччя було перенесено до інших музейних сховищ, де вони нині часом вважаються безнашпортними. На жаль, така доля не обминула і колекцію В.В.Тарновського, насамперед її мистецькі старожитності. Тому сприяли як певні політичні умови, так і реорганізація музейних установ. Але Чернігівський історичний музей досі зберігає кращу частину творів, що посідають почесне місце в історії культури Русі-України.

Дрібна кам'яна пластика

Нечисленні кам'яні хрестики, виготовлені з сланців різного кольору або червоного бурштину, становлять неодмінну частину продукції стародавніх ремісників. Ці вироби звичайно традиційної строгої форми, але серед них часом трапляються прикрашені декоративними отворами та кільцями (№ 24), деякі мають срібні обкладинки кілців (№№ 21, 22). Подібні речі важко датувати, з огляду на те, що їх форми майже не зазнавали помітної еволюції, а лише співіснували з більш складними. Знахідки на Княжій Горі варті уваги вже з тієї причини, що час їх виготовлення обмежений найближчими десятиліттями перед 1240 р., тобто перед монголо-татарського навалю.

З числа знайдених на Княжій Горі рельєфних кам'яних ікон п'ять (цілих та фрагментованих) надійшли до колекції В.В.Тарновського, на кошти якого здійснювано розкопки М.Ф.Біляшівським (№№ 28-30, 32, 33); шосту (№ 31) - знайдено на Великому Городищі. Вони досить різноманітні за манерою й рівнем виконання, але в цілому виказують всі характерні ознаки, притаманні творам пластичного мистецтва хронологічно обмеженого часу, а саме перших десятиліть XIII ст.

З огляду на мистецьку вартість найбільш цікавою виявляється фрагментована двобічна ікона з глинистого сланцю із зображеннями на зріст пророка Іллі та архидиякона Стефана (№ 31). Вишуканий малюнок фігур і особливо пластична трактовка рельєфу не залишають жодного сумніву на рахунок того, що майстер мав належати до елітарного кола царгородських ремісників. Таке твердження не здаватиметься несподіваним, коли взяти до уваги загальну ситуацію у візантійсько-руських відносинах після 1204 р., а також її конкретні наслідки, репрезентовані, зокрема, кам'яними іконами "1200 р.", більшу частину яких знайдено таки на Княжій Горі. Йдеться насамперед про "Запевнення апостола Фоми" та "Іоанна Богослова". Різьбяр двобічної ікони з колекції В.В.Тарновського більш проїнятиний гогичними тенденціями, котрі певною мірою заторкнули царгородське мистецтво близько 1200 р. Однак ці паростки нового стилю з латинською навалюю мусили швидко зв'язнути, адже греки за нових умов поспішили вдатися до відродження античної спадщини. Окремі ремісники дісталися до Києва, і деякий час тут продовжували свої творчі пошуки. Згодом їх витвори разом з іншими коштовностями перед загрозою монголо-татарського нападу занесено до гирла Росі, де нині городище Княжа Гора.

Майстерність виконання вирізняється також невеличкий фрагмент кам'яної ікони із зображенням Богородиці в молінні, ангела і частини голови Христа (№ 32). Виходячи з наявних елементів можна гіпотетично реконструювати композицію із півфігурним зображенням Христа з стоячими обабіч Богородицею та Іоанном Предтечею, а вище було розташовано Етімасію з погруддям архангелів. Віля образів Богородиці і архангела Михайла є відповідні супроводжуючі написи. Стиль виконання разом з виразною манерою різьблення дозволяють залучити означений фрагмент до "групи майстра Розп'яття", виконаної в хронологічних межах першої третини XIII ст., а безпосередніми найбільшчими аналогіями слід вважати ікони Розп'яття з Княжої Гори і св.Дмитра Солунського у Кам'яни-Подільському. До сказаного варто додати, що ікони Спаса аналогічної іконографічної схеми у волинському та галицькому малярстві користувалися популярністю мало не до XVII ст. Етімасія ж трапляється головним чином на обрамленнях ікон XIII ст., а пізніше хутко зникає. Тож, різьблення явно наслідувало іконописній взірць.

Ікона св.Миколи з сірого сланцю з фігурою на зріст і з грецизованим супроводжуючим написом (№ 29), порівняно з наведеними творами здається не більше, ніж ретельне відтворення ремісником певної моделі. Різьбяр добре володів своїм фахом, і навіть вповні дотримувався архаїзуючого стилю, хоча явно не в такій мірі, як автор двобічної ікони з сірого сланцю з погруддями зображеннями св.Миколи і Сисинія (№ 28). Обидва образи святих подібні, виконані за однією схемою, нівеликуючою будь-які індивідуальні риси: обличчя, обрамлені густими пасмами волосся й однаковими бородами, з великими навкося поставленими очима; складки одягу відтворено графічними заокругленими лініями; правицею святі вказують на книгу в лівій руці, з площинною оправою, поділеною хрестом на чотири частини з крапкою в центрі кожної з них. Однак було б помилково вбачати в такому різьбленні суто наївну манеру: ремісник вправно дотримується певних правил, а виконання супроводжуючих написів (з формою НИКУЛА) свідчить, що він досить вправно володіє різцем. Дещо краще можна зрозуміти це, якщо поставити згадану ікону в контекст інших витворів київського пластичного мистецтва початку XIII ст., котрі яскраво репрезентують стиль не лише в кам'яному різьбленні, але й в керамічних іконах і творах металопластики.

Значно менше можна сказати з приводу невеличкої ікони з такого ж сірого сланцю, із зображенням на зріст св.Георгія-воїна (№ 30). Фігуру виконано ремісниче в повному сенсі цього слова, з певною грубуватою виразністю, котра набуває дещо декоративного забарвлення. Звертає на

себе увагу мигдалевидна форма щита, зумовлена реаліями XII-XIII ст. Нарешті, згадаємо ще фрагмент круглої ікони з жовтого сланцю із зображенням архангела (№ 33). Ймовірно, вона мала бути вставкою-медальйоном хреста. Різьблення ретельне, але в цілому позбавлене художньої виразності, а обличчя подекуди нагадує своїм виразом трагічну маску античного театру. Ремісник явно надає перевагу графічній лінії.

Отож, навіть кілька різьблень, з яких більша частина фрагментованих, дозволяють внести певні штрихи в загальну характеристику кам'яної пластики візантійсько-київського кола початку XIII ст., насамперед її малих форм. Вони свідчать про те, що художнє ремесло мало свої різні рівні і, очевидно, було орієнтоване на відповідні групи покупців.

Бронзові хрести-енколпіони

В колекції В.В.Тарновського виявилось чимало витворів середньовічної металопластики, а серед них переважали бронзові хрести-енколпіони. Нині музей зберігає лише частку зосередженого в збірці матеріалу (№№ 35-79, 83, 1694-1696).

Хоча енколпіони в каталозі не датовано, початок їх переліку від примірника з вирізбленим архаїзуючим зображенням Богородиці-Оранти з дитиною Христом попереду (№ 35) свідчить про особливу увагу до цього прикладу східнохристиянського художнього імпорту, який датуємо тепер XI-XII ст. Подібні витвори звичайні для Балкан та Херсонесу, на той час як на території Русі-України трапляються зрідка. До числа найстарших належить чільна частина енколпіона (№ 70), ідентичного цілком збереженому примірнику з Хмельни поблизу Княжої Гори, котрий нині належить Національній галереї у Празі. Чернігівська частина обламана зверху. Зображено Розп'яття з дрібненькими погруддями предстоячих. Цей хрест-енколпіон належить до невеличкої групи зразків візантійсько-київської металопластики XI ст.

Більшість хрестів-енколпіонів збірки В.В.Тарновського з Княжої Гори репрезентує київські моделі. Частина енколпіона із зображенням св.Князя Гліба (№ 51) належить до числа тих мистецьких виробів, котрі віддзеркалюють перші кроки у розвитку власне київської християнської іконографії. Цілковито подібні примірники таких витворів майже не трапляються, і тому кожний з них становить виключний інтерес. Такі енколпіони здебільшого XII ст.

На особливу увагу заслуговують хрести з інкрустованими зображеннями, бо кожне з них виконане індивідуально і позначено рисами творчої манери певного майстра.

Інші моделі хрестів-енколпіїв, що репрезентовані у згаданій збірці, з характерними ознаками їх виникнення на початку XIII ст. так чи інакше зобов'язані залученню царгородських ремісників. На те вказують пластичні якості, котрі різко відрізняються від продукції київських майстрів XII ст. Йдеться насамперед про тип енколпіону з Богородицею в молінні у супроводі двох ангелів і з образом Христа вгорі (№ 63). Модель цікава вже тим, що відтворює образ Богородиці Десятинної, з яким пов'язаний розвиток іконографії Покрови. Особливістю виробу, знайденого в с.Пекарі Канівського повіту, є те, що його тло було залите емаллю. Складніше характеризувати енколпій із зображенням Богородиці-Оранти, Єтімасії, Євангелістів та їх символів (№ 71), адже в його рельєфі виразно позначилися риси поміркованої архаїзації. До цієї ж групи належить зарахувати й хрест-енколпій з Розп'яттям і постаттю Іоанна Богослова з розташованими обабіч нього херувімами (№ 1696). До початку XIII ст. належить виникнення і таких двох моделей хрестів-енколпіїв, що мають однакову іконографічну схему, але суттєво відрізняються один від одного за манерою виконання. Розп'яття оточене медальйонами на одній частині і Богородиця-Ассунта серед чотирьох таких же медальйонів на іншій. Але перший варіант (№ 72) з виразними рисами архаїзації, а другий репрезентує добре знааний тип з "віддзеркаленими написами" (№№ 73-74), котрий набув на диво широкого розповсюдження в пізніших відтвореннях.

В каталозі 1898 р. занотовано кілька прорізнних Розп'ять з цвяшками на зворотньому боці (№№ 84-88). Такі витвори, безумовно, були призначені для укріплення на дерев'яній основі. Але поряд з тим згадано з такими ж цвяшками верхню частину енколпіона (№ 83), а це доводить, що тип псевдоенколпіона, не розрахованого на вміщення реліквій, виник ще до монголо-татарської навали і лише поширився пізніше.

Окремо слід сказати про фрагмент так званого кіотного хреста (№ 77), хоча він за формальними ознаками не належить до енколпіїв. Ця знахідка в складі колекції В.В.Тарновського стала зрозумілою лише після того, як 1940 р. виявлено в Херсонесі більш вцілілий примірник, а згодом стало відомим і його пізніше відтворення. Однак це аж ніяк не принижує джерелознавче значення згаданого фрагмента, котрий свідчить на користь поширення цього виробу в регіоні Подніпров'я на початку XIII ст.

До сказаного належить додати, що означені та подібні до них твори металопластики суттєво допомагають з'ясувати наслідки співпраці з

візантійськими майстрами, котрі так яскраво позначилися на загальному характері мистецтва Русі-України напередодні монголо-татарської навали

Хрестики-тільники

В колекції В.В.Тарновського певну кількість знахідок становлять металеві хрестики-тільники. Деякі з них є мініатюрним відтворенням енколпіїв (№ 76), але більшість або простої форми (№ 78), либонь в основі має ромб з долученими до нього кульками (№ 79), чи ромб з означеним на ньому прорізнним хрестом (№№ 80-82). Поряд з тим були поширені хрестики з рівними кінцями (№№ 1687-1689), а іноді траплялися й у формі ромбу з хрестовидними виступами (№ 1690). Зрідка такі вироби прикрашали емаллю, як про те свідчить знахідка у Каневі (№ 1726).

Загальна типологія хрестів-тільників досі майже не вийшла з стадії реєстрації, бо помітно утруднюється розпорошеністю матеріалу, а також тим, що подібні ремісничі вироби одночасно були не лише християнським символом, а й прикрасами. Тому їх орнаментальні форми могли змінюватися, не підлягаючи регламентації. Вироби, про які йдеться, варті уваги як локалізовані, а також пов'язані з комплексами інших речей першої третини XIII ст.

Металеві ікони

Ці витвори, згадані в каталозі зазначеної збірки, на превеликий жаль, нині відсутні в Чернігівському музеї, а серед них були й такі, що залишаються невідомими в інших примірниках. Зокрема, сказане стосується мідного складня, в середній частині якого рельєфне Розп'яття з предстоячими, а на єдиній наявній стулці зліва репрезентовано на зріт св.Георгія-воїна (№ 96). Це важче уявити пошкоджений вогнем образок (№ 98), чи платівку. З огляду на опис, незаново була також модель образка (№ 100).

Зате можна сказати, що мідна ікона із зображенням Богородиці Одігітрії (№ 97) виявилася вельми суттєвим історичним джерелом в справі іконографічної реконструкції візантійського твору, котрий деякий час перебував в Чернігові, а загальновідомий (за відтворенням) як ікона Богородиці Смоленської. Своєрідним варіантом образка, є відлитий з міді з домішкою срібла, підвісок у вигляді прорізної фігури лоратного архангела (№ 101). Твір при своїх мініатюрних розмірах вирізняється монументальними формами. Що стосується ікони Богородиці Одігітрії, то

її вишуканість і манера виконання дуже нагадують двобічну ікону із еластичо зображеннями пророка Іллі і архидиякона Стефана (№ 31). Не виключено, що йдеться про твори одного майстра. Як відомо, ремісники доби середньовіччя працювали над художньою обробкою різного матеріалу.

Каталог 1898 р. містить ще згадку про мідний круглий образец із зображенням св.Георгія-вершника (№ 1725). Така композиція властива амулетам-змійовикам XII-XIII ст., але вони більшого розміру.

Амулети-змійовики

Всього в колекції В.В.Тарновського виявилось три змійовики. Перший, пошкоджений пожежею, вкритий позолотою, із зображеннями лоратного архангела Михайла і голови Горгони, оточеними грецькими текстами (№ 102). Йдеться про витвір типу "Чернігівської гривни" - золотого змійовика, котрий належав Володимирові Мономаху. Найкраще його мідне відтворення зберігалось в Чернігівському музеї.

Другий змійовик із зображенням св.Козьми і Дем'яна (№ 103), репрезентований головним чином витворами XIII-XV ст., і його приналежність до кола ремісничих речей початку XIII ст. здається дещо сумнівною. Складніше з визначенням часу походження третього змійовика із зображенням Хрещення Господнього (№ 104), аналогії якого датують звичайно XIII ст.

Загальний склад амулетів-змійовиків з Княжої Гори, так чи інакше, цілком об'єктивно віддзеркалює культурну ситуацію в цьому регіоні впродовж XIII ст. Очевидно, не повинна дивувати наявність виробів, котрі вважались пізнішими. Схоже явище можна спостерігати, зокрема, й на місці знищеної монголо-татарами Старої Рязані, де знайдено чимало пізніших творів металопластики. Тож, життя могло жевріти певний час після трагічних подій 1240-х рр.

Значну кількість пам'яток з розкопок Княжої Гори становлять ювелірні прикраси (№№ 94-95, 105-745). Але, на наш погляд, навряд чи доцільно долучати їх характеристику до аналізу творів сакрального пластичного мистецтва.

Всебічне дослідження мистецьких творів допоможе розв'язати питання про соціальний склад ремісників і їх замовників, докладно означити роль царгородських майстрів у реформуванні київського художнього ремесла початку XIII ст. З огляду на це, неважко усвідомити і місце мистецьких старожитностей XII-XIII ст. з колекції В.В.Тарновського.

А.А.Гапієнко, О.Б.Коваленко (Чернігів)

ЗАБУТИЙ МУЗЕЙНИЙ ЗАКЛАД СТАРОГО ЧЕРНІГОВА

Друга половина XIX ст. позначилася швидким зростанням мережі провінційних музеїв. Помітну роль у цьому процесі відіграли земські установи, покликані, зокрема, піклуватися про культурний розвиток губернії (повіту). Створюючи музеї, земці перш за все переслідували практичні завдання. Музейні заклади, на їх думку, повинні були слугувати науковому вивченню краю і, тим самим, допомагати розв'язанню місцевих господарських проблем. Ось чому такої популярності серед земських діячів у останній чверті XIX ст. набувають саме природничо-історичні музеї.

Уперше проект земського губерніського природничо-історичного музею був опрацьований у 1882 р. відомим ґрунтознавцем проф.В.В.Докучаєвим для Нижньогородського земства. Трохи згодом, у 1886 р., В.В.Докучаєв запропонував Санкт-Петербурзькому товариству природознавців (секретарем якого він натоді був) ґрунтовно розглянути це питання, оскільки "згідно із статутом Товариства одним з першочергових завдань його діяльності є розповсюдження природничо-історичних знань у Росії, було б дуже корисно обговорити програму діяльності та план улаштування тільки-но заснованого у Нижньому-Новгороді природничо-історичного музею, а потім виробити й загальний проект нормального положення про провінційні природничо-історичні музеї". Члени товариства підтримали пропозицію свого секретаря і, як наслідок, проект нормального статуту природничо-історичного музею і пояснювальна записка до нього, підготовлені спеціально створеною для цього комісією, вже наприкінці 1886 р. були надруковані й розіслані губернаторам, губерніським земським управам і місцевим статистичним комітетам "з проханням обговорити, а якщо це можливо, то й здійснити згадану пропозицію". "Ми не можемо зробити заснування музеїв обов'язковим для земств, - зазначав В.В.Докучаєв, - але ми можемо рекомендувати їх і вказувати на користь подібних установ" ¹.

Відтак, у 1887 р. на сторінках "Земского сборника Черниговской губернии" було оприлюднено "Проект нормального устава губерніських земських естественно-исторических музеев", яким визначалися два головних завдання для музеїв такого типу - наукове і практичне. Перше, на думку упорядників проекту, передбачало:

1) Ґрунтове, геологічне, мінералогічне, зоологічне та ботаничне вивчення краю.

2) Наукову обробку зібраних матеріалів.

- 3) Ознайомлення населення із зібраними матеріалами
- 4) Публічне читання лекцій.
- 5) Друкування й розповсюдження брошур природничо-історичного змісту.

Практичні ж завдання майбутнього музею полягали, по-перше, у розробці різноманітних сільськогосподарських питань, по-друге, у розробці питань промислового розвитку губернії і, по-третє, у постачанні місцевих шкіл колекціями експонатів, зібраних від час природничо-історичного вивчення краю, а також у організації шкільних екскурсій².

Але, на жаль, Чернігівське губернське земське зібрання, ознайомившись із зазначеним проектом, відклало його реалізацію на майбутнє. А після того, як наприкінці 90-х рр. XIX ст. губернське земство успадкувало колекцію В.В.Тарновського, його увага була прикута до новоствореного Музею українських старожитностей і про природничо-історичний музей було забуто.

Натомість, Полтавське губернське земство у 1891 р., за активної підтримки з боку В.В.Докучаєва, створило природничо-історичний музей, котрий, як зазначалося у "Киевской старине", став "першим у нашому краї музеєм, типу обласних або погубернських музеїв"³. Утворений як природничо-історичний, цей музей, завдяки активній діяльності його керівництва та цінним дарункам від приватних осіб, вже напередодні Першої світової війни "мав виразне обличчя великого краєзнавчого музею"⁴.

Таким чином, збулося передбачення В.В.Докучаєва, який ще у 1886 р., виступаючи на засіданні Товариства природознавців, вказував, що "природничо-історичні музеї мусять стати основою й центром, навколо яких потім можуть згуртуватися чисто сільськогосподарські, промислові, навіть етнографічні та історичні, як гілки одного великого дерева - природничої історії краю"⁵.

Лише у 1913 р. Чернігівське губернське земство повернулося до ідеї створення природничо-історичного музею. Річ у тім, що внаслідок тривалої роботи по вивченню рельєфу, геологічної будови, рослинності, клімату та ґрунтів губернії, яку проводили земські статистики разом з висококваліфікованими фахівцями з Москви та Санкт-Петербурга⁶, була зібрана значна кількість матеріалів, які, на думку губернської земської управи, можна було "використати для організації місцевого земського музею". "Цей музей, - зазначалося у доповіді управи губернському земському зібранню, - можливо був би однією з найкращих форм закріплення, у вигляді пам'ятника-музею, історії піввікового розвитку земського самоврядування в Чернігівській губернії"⁷.

Між іншим, ще у 1912 р. чернігівські земці, з метою відзначення 50-літнього ювілею запровадження земських установ, пропонували зібранню

"відкрити в Чернігові земський музей, який мав би своїм завданням висвітлення усіх галузей земського господарства, з будівництвом для нього окремого будинку, вартістю у 75000 руб."⁸.

Чернігівське губернське земське зібрання чергової сесії 1913 р., погодившись з пропозиціями управи, постановило у 1914 р. розпочати створення природничо-історичного і сільськогосподарського музею. Майбутній музей, за задумом земців, мусив висвітлювати "природничо-історичну, сільськогосподарську та інші галузі земського господарства", а його природничо-історичний відділ повинен був складатися із систематизованих матеріалів: "1) по будові сучасних форм рельєфу губернії, 2) клімату, 3) всіх типів рослинності, 4) геологічної будови та 5) ґрунтів губернії". Губернська земська управа, "памітаючи цим, - за її ж таки словами, - не програму музею, а лише загальний абрис тих частин і речей, з яких може складатися Чернігівський земський музей", пропонувала залучити до його упорядкування фахівців, які займалися природничо-історичним вивченням Чернігівщини. Управа також рекомендувала зібранню "для успішного розвитку музею запросити особу, яка б мала достатню підготовку, знання і любов до музейної справи...". Крім цього, аби запобігти витраті чималих коштів на будівництво нового приміщення для музею (як це пропонувала управа у 1912 р.), було вирішено розмістити його в одній з кімнат у новому земському будинку⁹.

У 1914 р. на сторінках "Черниговской земской недели" побачила світ стаття В.Л'Етьєнна "Естественно-исторический и сельскохозяйственный музей Черниговского губернского земства", яка ознайомила читачів газети з цілями й завданнями новоствореного музею і закликала їх до співпраці з ним¹⁰. Водночас, 2 лютого того ж таки 1914 р. у Чернігові розпочало свою діяльність Товариство шанувальників природознавства. Той факт, що членами цього товариства зголосилися стати одразу 120 чоловік, свідчив про популярність серед освіченої громадськості губернії ідеї природничо-історичного вивчення Чернігівщини. Програма новоствореного товариства повністю співпадала з програмою діяльності земського природничо-історичного музею і, між іншим, також передбачала "створення педагогічного природничо-історичного музею з фізичною, хімічною та біологічною лабораторіями". Правдоподібно, йшлося про той самий земський музей, адже його організація потребувала значних коштів, яких у членів товариства напевно не було¹¹.

Повідомлення "Черниговской земской недели" про заснування земського природничо-історичного і сільськогосподарського музею спричинило появу на її сторінках статті "Об организации педагогического отдела при Черниговском земском естественно-историческом музее". У ній наголос робився на тому, що новий музей має бути "не тільки суто

науковою установою, але, мабуть, більшою мірою установою освітньо-просвітницькою", яка, з часом, могла б перетворитися на земський народний дім. Автор статті пропонував Чернігівському губернському та повітовим земствам звернутися "до всіх шанувальників місцевої природи та місцевої культури із закликом надсилати за гроші або безкоштовно зібрані колекції мінералів, гірничих порід, комах, тварин, рослин" до земського музею¹².

У 1916 р., з метою поповнення фондів свого музею, Чернігівське земство уклало угоду з відомим дослідником Ф.К.Вовком, який саме на той час проводив археологічні розкопки стоянки первісної людини в с.Мезині Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Згідно з цією угодою Федір Кіндратович отримав від губернського земства гроші на продовження археологічних робіт, зобов'язавшись, натомість, надсилати "увесь матеріал, який відноситься до вивчення тваринних видів, сучасних людині мезинської стоянки... до природничо-історичного музею Чернігівського губернського земства"¹³.

Поступово, спільними зусиллями земства та громадськості губернії при природничо-історичному музеї був створений кустарний відділ, який, за визнанням фахівців, являв собою неабияку наукову цінність. Це, до речі, спричинило й часткову зміну назви самого музейного закладу, який дедалі частіше фігурував у документах та матеріалах місцевої преси як "кустарний музей".

У 1917 р., в умовах загострення соціально-політичної кризи, подальше існування природничо-історичного, сільськогосподарського і кустарного музею, як і усіх інших музеевих закладів Чернігова, опинилося під загрозою. Помітну роль у їх захисті відігравав визначний історик В.Л.Модзалевський, щойно призначений губернським комісаром по охороні пам'яток старовини та мистецтва. "Отримавши відомості про те, що кустарний земський музей...запаковується, - писав Вадим Львович у своєму листі до Чернігівської губернської земської управи, - і, маючи на увазі, що цей музей має велике значення як збірка творів українського народного мистецтва, - дозволю собі висловити побажання про передачу цього музею на збереження до Об'єднаного Міського та Архівної Комісії Музею, де вже є близький по характеру до земського кустарного музею - етнографічний відділ. Це моє побажання викликано не тільки необхідністю прийняти міри до охорони кустарного музею, але й тим міркуванням, що думка про об'єднання усіх Чернігівських музеїв прийнята минулим Губернським Земським Зібранням, таким чином, розміщення кустарного музею у приміщенні Об'єднаного Міського та Архівної Комісії Музею не буде суперечити цій думці. Кустарний музей, як збірка предметів живої старовини стане природним доповненням інших існуючих у Чернігові

музеїв"¹⁴. У свою чергу, завдяки В.Модзалевському Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва на Чернігівщині, підтвердивши "цінність музею в художньому та науковому відношеннях", також запропонував Чернігівській губернській земській управі віддати його "на збереження до підходящого приміщення"¹⁵.

Тим не менше, після встановлення у Чернігові влади більшовиків і ліквідації земських установ, Природничо-історичний, сільськогосподарський і кустарний музей було фактично покинуто напризволяще. Втім, є підстави гадати, що рештки його зібрання успадкував Етнографічний музей, заснований 1921 р. заходами Чернігівського наукового товариства¹⁶.

Джерела та література

1. Див.: Докучаев В.В. Сочинения. -Т.УІІ. -М.,1953.-С.303-313.
2. Див.: Сб устройстве земских естественно-исторических музеев //Земский сборник Черниговской губернии. -1887.- № 1.-2.-С.85-92.
3. Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства //Киевская старина. -1900.-Т.71.-С.41.
4. Риженко Я. Музеї // Полтавщина: Збірник. -Полтава, 1927.-Т.ІІ.-С.407.
5. Докучаев В.В. Указ. соч. -С.311.
6. Див.: Державний архів Чернігівської області. -Ф 140.-Оп.1.-Спр.54.-Арх.1-18.
7. Журнали засідань Черниговского губернского земского собрания очередной 43-й сессии 1913 г. -Чернигов, 1914. -Доклад № 55. - С.2.
8. Земский сборник Черниговской губернии. -1913. -Вып.1.-С.86.
9. Журналы заседаний...43-й сессии 1913 г. ... - С. 2-6.
10. Див.: В.Л'Етьєєв. Естественно-исторический и сельскохозяйственный музей Черниговского губернского земства //Черниговская земская неделя. - 1914. -№ 7. - С.8-9.
11. Черниговское общество естествознания //Черниговская земская неделя. -1914. -№ 6. -С.9.
12. Об организации педагогического отдела при Черниговском земском естественно-историческом музее//Черниговская земская неделя. -1914. - № 23. - С.4.
13. Ч-о Л. Раскопки стоянки человека древнекаменного века в с.Мезине Кролевецкого уезда//Черниговская земская неделя. - 1916. - № 34. - С.7-8.
14. Институт рукопису Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського НАН України. -Ф.12. -Спр.1007.
15. Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва//Черниговский край. - 1917. - № 39 - С.3.
16. А.В. Наукове життя Чернігова 1914-1924 рр.// Україна.-1925.-Кн.4.-С.181-182.

В.В.Ткаченко (Чернігів)

МУЗЕЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ІСТОРІКО-КРАЄЗНАВЧОМУ РУСІ 20-30-х РОКІВ

Серед державних та громадських установ, які займаються історико-краєзнавчою діяльністю, одне з чільних місць належить музеям. Об'єднуючи навколо себе і активно залучаючи до вивчення історії та культури краю місцеву інтелігенцію, краєзнавців-аматорів, широкі верстви громадськості, використовуючи і творчо розвиваючи сформульовані ще у 20-ті роки принципи краєзнавчої роботи, музеї відіграють роль своєрідних науково-методичних і координаційних центрів краєзнавчого руху на місцях.

Протягом 20-х рр. на Чернігівщині сформувалася досить розгалужена мережа історико-краєзнавчих музеїв. Вони діяли у Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Сосниці, Острі, Глухові й Копопоті. Діапазон досліджень музейних працівників з питань історії краю був напрощуд широким. У різних куточках краю систематично велися археологічні розкопки під керівництвом П.І.Смолічева, С.Г.Баран-Бутовича, Ю.С.Виноградського та А.Г.Розанова. Активно відбувалося збирання етнографічних матеріалів, внаслідок чого музеї збагатилися численними пам'ятками декоративно-ужиткового мистецтва.

У 20-ті роки на музеї було покладено функцію по охороні пам'яток історії та культури. Музейні працівники врятували від загибелі частину церковних цінностей, що підлягали вилученню і утилізації, деякі монастирські бібліотеки і архіви, фамільні портрети з колишніх поміщицьких маєтків. Було обстежено і взято на облік найбільш цінні архітектурні споруди, які опинилися під загрозою знищення. До музейних фондів надійшли меморіальні речі й рукописи М.М.Коцюбинського, П.О.Куліша, Л.І.Глібова, М.К.Заньковецької та інших діячів української культури.

Співробітники місцевих музеїв брали активну участь у діяльності новостворених громадських краєзнавчих осередків - наукових товариств, гуртків, комісій. При Чернігівському музеї в першій половині 20-х рр. діяло губернське екскурсійно-виставочне бюро. Було розроблено маршрути історико-краєзнавчих екскурсій, які проводили досвідчені фахівці з метою

поширення історичних знань, популяризації культурної спадщини минулого. Розгорталася і видавнича діяльність музеїв. Кілька путівників і каталогів опублікував Чернігівський музей. Прилуцький музей протягом 1928-29 рр. видав два випуски свого "Бюлетеня", що містили інформативний матеріал і наукові розвідки.

На жаль, внаслідок необґрунтованих репресій, спрямованих на початку 30-х рр. значною мірою проти представників наукової та творчої інтелігенції, музеї Чернігівщини були змушені поступово згорнути науково-дослідну діяльність в галузі історичного краєзнавства, що не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми історичної науки часів сталінізму. Багатьох музейних працівників нашої області безпідставно звинуватили у "контрреволюційній діяльності" та "буржуазно-націоналістичній пропаганді". Проведеними перевітками було нібито встановлено, що "кабінет муміфікації" Чернігівського музею був побудований так, що він подавав не антирелігійну пропаганду, а релігійну", а відділ первісного суспільства і феодалізму "не подавав марксистського розуміння рабовласницького суспільства".

Коногоський музей, названий "ім'ям великого поміщика Лазаревського", мав відділи "церковний куток" та "козацтво" при відсутності "матеріалів з історії комуністичної партії і пролетарської революції". Експозиція Прилуцького музею довгий час поповнювалася "експонатами на релігійну тему" та "портретами поміщиків" замість "матеріалів з колгоспного будівництва, розвитку МТС". А завідуючим Новгород-Сіверським музеєм збирався виключно "матеріал кунст-камерного порядку і зовсім не приділялось уваги експонатам, що висвітлювали б класову боротьбу в регіоні".

Реакція правоохоронних органів на виявлені "недоліки" не забарилася: чимало музейних працівників було репресовано, а ряд музеїв закрито на переобладнання експозицій. Все це негативно позначилося на рівні й масштабах історико-краєзнавчих досліджень та краєзнавчому русі в цілому.

М. П. Кравченко (Сосниця)

СОСНИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ТА РОЛЬ Ю. С. ВІНОГРАДСЬКОГО У ЙОГО СТВОРЕННІ

1 липня 1995 року громадськість Сосниці відзначила 75-річчя з дня заснування Сосницького краєзнавчого музею. Музеєві та вулиці, на якій він розташований, було присвоєне ім'я засновника і багаторічного наукового працівника музею Юрія Степановича Виноградського.

Юрій Степанович був освіченою людиною: він закінчив класичну гімназію і юридичний факультет Київського університету. Навчаючись на юридичному, одночасно відвідував лекції також і на історико-філологічному факультеті, отож мав ґрунтовні знання з історії, етнографії, археології, архівознавства, мовознавства, фольклористики. Поряд з інтелігентністю Виноградський відрізнявся цілеспрямованістю, ентузіазмом і любов'ю до рідного краю. В 1915 році Юрій Степанович приїхав з Варшави, де працював юристом, до Чернігова. Інтерес до наукового краєзнавства переміг - Виноградський працює в губернській вченій архівній комісії та товаристві по охороні пам'ятників старовини і мистецтва. В 1920 році Юрій Степанович, пересвідчившись, в якому занедбаному стані знаходяться пам'ятники старовини на Сосниччині, як вони марно пропадають, переїздить на батьківщину. Він вчився і працював у гарних містах - Києві, Варшаві, Чернігові, але, за його словами, був одиноким, ніколи не забував свою Сосницю і найкрасивіше в ній місце - Бардоносіву кручу, де колись жив гетьман Петро Дорошенко, де була садиба О. Ф. Шафонського і де було родинне гніздо Виноградських. У цьому ж році він організовує в рідному місті історико-археологічний та етнографічний музей. Отже, своїм існуванням музей завдячує скромній, самовідданій людині - Ю. С. Виноградському. З метою збору матеріалів він пішки обійшов Сосницький і сусідній повіти. Досліджуючи пам'ятники духовної культури, місцеві діалекти, водночас записував відомості та перекази про походження місцевих назв, звіряв їх з історичними джерелами, вивчав сліди первісного заселення Чернігівщини, колонізаційні рухи та культурні впливи. За час своєї роботи написав 23 наукові праці, відкрив на території краю і вивчив певідомі раніше науці 50 стоянок первісної людини і 9 давньоруських городищ. Виноградський брав участь в археологічних експедиціях Інституту матеріальної культури АН СРСР у 1946 та Інституту археології АН УРСР у 1949 та 1954 роках. До своєї роботи він постійно залучав учнів шкіл району.

Протягом багатьох років Ю. С. Виноградський знайомив через районну пресу земляків з результатами своїх наукових досліджень на терені історії та археології. Щороку він надсилав дані про археологічні польові дослідження до Академії Наук, підтримував постійний контакт з вченими

археологами, наприклад, Рудинським, переписувався з Михайлом Грушевським та його братом Олександром, також істориком (Григоренко загинула в 1937 році). Зібрана ним археологічна колекція - унікальна.

На початку свого існування музей висвітлював історію повіту і музейні зібрання формувались за рахунок старожитностей, виявлених у межах повіту, який охоплював території сучасних Сосницького, Менського, Корюківського, а також частини Коронського і Борзнянського районів. Його фонди постійно збагачувалися новими матеріалами, а відтак - зростав авторитет музею серед громадськості і науковців. Вже в 1924 році у музеї нараховувалось 432 експонати, а через 10 років - понад 4 тисячі. Тривожними, складними для музею були роки тимчасової німецько-фашистської окупації, коли було реквізовано приміщення, а музейні колекції вивезені. І лише неймовірними зусиллями завідуючому вдалося зберегти більшу частину речей, а у вересні 1943 року - відновити діяльність музею. І уже в 1946 році, незважаючи на втрати війни, музей нараховував 5 тис. експонатів. В 1947 році музей стає краєзнавчим.

З 1965 року музей має статус філіала Чернігівського історичного музею.

Музею належать цінні колекції, здобуті багаторічною працею Виноградського та його співробітників. Звертає на себе увагу палеонтологічна колекція, скарб бронзових речей типових для екіфського періоду, знайдений на Киселівському торфовищі.

Серед кількатисячної колекції археологічних матеріалів значне місце займають предмети давньоруського озброєння, переважно наступальна зброя IX-XIII ст.

Музею належить цікава колекція гутного скла, деякі з експонатів датуються XVII ст. і мають неабияку художню цінність.

У фондах зберігається обширна нумізматична колекція, рукописні книги, стародруки, етнографічна збірка, пам'ятки мистецтва, численні документи і фотографії різних періодів.

Значний інтерес становить особистий архів Ю. С. Виноградського, в якому є ще неопубліковані праці.

Всього в музеї знаходиться близько 10 тис. експонатів, з яких 20% перебуває в постійних експозиціях.

Сучасна експозиція музею складається з відділів: природи, археології, етнографії та сучасності, які розміщені в 5 залах; є в ньому також зал, де постійно демонструються виставки з фондів музею та виробів народних умільців Сосниччини. Щороку музей відвідує близько 5 тис. чоловік.

Музей підтримує сталі контакти з навчальними закладами району, на його базі постійно проводяться уроки з народознавства, історії, біології, географії.

Після проведеної в 1993 році реекспозиції музей змінив свій вигляд, але основою його залишаються колекції та науковий доробок Юрія Степановича Виноградського.

М. М. Мірошніченко (Сосниця)

ІСТОРІЯ СОСНИЦЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ О.П.ДОВЖЕНКА

Підготовка до створення музею О.П.Довженка розпочалась ще в 1957-1959 рр. Після смерті митця при Стіпці письменників України була створена комісія по літературній спадщині Довженка, Головою комісії був Ю.Смолич, секретарем - О.Підсуха.

Комісія розробила план увічнення пам'яті видатного митця. Одним із пунктів цього плану було створення музею О.П.Довженка в Сосниці. 29 грудня 1958 р. Чернігівська обласна Рада депутатів трудящих виділила кошти на відкриття філіалу музею О.П.Довженка при Сосницькому краєзнавчому музеї. В Сосницю приїздили близькі Олександр Петровичу люди - І.Козловський, О.Гончар, Ю.Смолич, О.Підсуха, М.Дудко та ін. Були розіслані листи з проханням відгукнутися всім, хто знав Довженка. В Сосниці збирались речі в родичів та сусідів. Довженкіана зростала з кожним днем.

Першими експонатами, занесеними до книги вступу в 1959 р., були меморіальні речі, передані дружиною Довженка - Ю.І.Солнцевою з Москви. Це експонат номер один - Диплом Лауреата Ленінської премії від 22 квітня 1959 р. за літературний кіносценарій "Поєма про море". І далі - почесні грамоти, дипломи, поздоровчі адреси, фотографії, речі Довженка: полковницькі погони, настільний календар 1956 р., шкіряна валіза, посуд, сорочка-вишиванка, книги з особистої бібліотеки та ін.

Надійшли фотографії з Москви, Києва, Глухова, Житомира, Сосниці. Були зібрані і передані в 1959 р. О.Підсухою книги письменників і поетів України з автографами. Серед них твори Л.Забашти, В.Ткаченко, О.Гончара, М.Рильського, М.Бажана, П.Тичини, А.Малишка, А.Головка, П.Ворононька, П.Папча, М.Стельмаха, І.Корнієнка, Ю.Збанацького, Ю.Мушкетика, що започаткували колекцію експонатів під назвою "Автографи з глибини сердець".

23 січня 1960 р. музей О.П.Довженка гостинно розчинив свої двері перед першими відвідувачами. Спочатку він існував як частина Сосницького краєзнавчого музею, з 1969 р. - став філіалом Чернігівського історичного музею, а з 1992 р. є самостійним музеєм обласного підпорядкування.

Першим директором музею був Лав'юк Д.І., а ангелом-хранителем, душею музею - В.А.Макаренко.

На той час музей містився у невеличкій селянській хаті з низькою стелею, де висить на вервечках стара пожовкла колиска - хаті, в якій народився видатний син України. До речі, ще за життя Олександра Петровича директор Сосницької середньої школи І.Л.Сорока прибив до хати, де народився О.Довженко, невелику пам'ятну дошку.

В 1964 р. до 70-ї річниці від дня народження митця на садибі музею збудовано нове приміщення, де створено літературну частину експозиції. В серпні 1965 р. на подвір'ї встановлене гранітне погруддя О.Довженка (скульптор Л.Козуб). В цьому ж таки році Ю.І.Солнцевою в Сосниці були завершені зйомки фільму "Зачарована Десна" за однойменною автобіографічною повістю О.П.Довженка, та зйомки кіноарису "Олександр Довженко" (режисер Є.Григорович, оператор О.Лаврик).

В наступні роки в основному ювілейні турботи були головною рушійною силою в історії розвитку музею.

До 80-ї річниці від дня народження митця (1971 р.) завершилось будівництво кінозалу, кіноапаратної кімнати, фондового приміщення. Це дало змогу демонструвати в музеї фільми як самого Довженка, так і про нього. Оновлена літературна частина експозиції. Проведена реставрація садиби-музею. Все, починаючи з двору, батьківської хати, тину, криниці відновлено в такому вигляді, як описано в автобіографічній повісті "Зачарована Десна". Біля хати встановлено паркову композицію "Молодий Сашко", скульптор А.Фуженко, архітектор М.Ігнащенко. Музей прийняв такий загальний вигляд, який має і зараз.

Надзвичайно напруженим періодом був час підготовки до 90-літнього ювілею О.П.Довженка (1984 р.). Працівники музею та художники Чернігівського художньо-оформлювального комбінату М.В.Гайдук, Я.Х.Жадан, М.О.Коленко, В.В.Шур, Я.О.Янкова створили нову літературну експозицію музею. Добудовано фондове приміщення, робоча кімната для наукових працівників, відремонтовано клуню, меморіальну хату та проведено ще ряд будівельних робіт.

Напередодні ювілею в Сосниці в музеї побували учасники ХУІІ Всесоюзного кінофестивалю.

Зі зміною політичної ситуації в Україні та зняттям грифу "секретно" з архівних документів, стало можливим встановити історичну справедливість у висвітленні життя і творчості О.Довженка, підняти завісу над "білими плямами" в біографії митця.

До 100-ї річниці від дня народження О.П.Довженка працівниками музею та групою художників з Чернігова під керівництвом Ю.І.Шульги та В.Д.Зінченка створена нова літературна експозиція.

На 1 січня 1996 р. основний фонд музею нараховував 4575 одиниць зберігання і науково-допоміжний - 550. Музейне зібрання має широкий спектр колекцій.

Звичайно, найціннішу його частину становлять речі, що належали самому Довженкові та його родині. Як уже зазначалось, ці речі музей одержав від Ю.І.Солнцевої ще за її життя. Частину - в 1990 р. згідно з її заповітом. А в 1994 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при кабінеті Міністрів України передала частину меморіальних пам'яток з колишньої квартири О.П.Довженка в Москві (Кутузівський проспект, 22, кв.92).

У музеї зібрані всі фільми, що створив митець, а також фільми про нього, про відзначення ювілеїв, записи голосу О.П.Довженка на святкуванні 60-річного ювілею, на 2-му Всесоюзному з'їзді письменників в Москві в 1954 р., на 2-му антифашистському мітингу в Саратові в 1943 р. Широко представлені документи, листи, періодичні видання, афіші, спогади, що ілюструють життєвий і творчий шлях Довженка, кадри з фільмів, видання творів письменника, в тому числі і у перекладах іноземними мовами.

Велику групу складають художні твори - живопис, скульптура, графіка, декоративні роботи на теми творів О.П.Довженка та присвячені йому. Серед етнографічних пам'яток - предмети побуту, одягу, рушники, знаряддя праці селян, речі, що відображають епоху, коли жив і творив О.П.Довженко.

В музеї О.П.Довженка побували сотні тисяч людей з близьких і далеких закордонів. На уклін до колиски Сашка приїздять прості люди і люди імениті, щоб скласти данину щирої шани великому синові українського народу, ім'я якого вписано золотими літерами у "Лексикон світової літератури", який був виданий у Лейпцігу 1956 року.

М. М. Сугоняко (Новгород-Сіверський)

З ІСТОРІЇ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Новгород-Сіверський краєзнавчий музей займає одне з чільних місць серед культурно-освітніх установ області, є центром вивчення, збереження та пропаганди пам'яток славного героїчного минулого і сьогодення рідного краю.

Краєзнавчий музей був заснований 75 років тому, та історія його нараховує не лише століття, а тисячоліття. Адже музей - це не лише те, що зберігається в його фондах або експонується в залах. Його складовими є всі відомі культурні скарби землі сіверської, які створюють своєрідний великий музей під відкритим небом.

Це й знамениті археологічні пам'ятки загально-європейського значення (Пушкарівська стоянка, Юхнівські городища і ін.), що дали назви цілим культурам, і неоціненні клади монет, прикрас (шептаківський, стахоршинський), і рукописи, стародруки (перша на Лівобережжі стаціонарна друкарня Лазаря Барановича), архітектурні перлини (комплекс Спасо-Преображенського монастиря, Микільська церква, Успенський собор і ін.), ікони та багато іншого.

Новгород-Сіверський краєзнавчий (художній) музей був заснований у 1920 році з ініціативи Новгород-Сіверського повітового відділу Наросвіти. Розміщувався він тоді на квартирі місцевих краєзнавців Абрамових і мав понад тисячу експонатів.

Через деякий час музею виділили окреме приміщення по вулиці Козацькій (нині Свердлова) у домі Файнберга, де зараз міститься міська друкарня. Однак незабаром через відсутність коштів на опалення його перемістили до колишньої чоловічої гімназії, об'єднавши з педагогічним.

Музей успадкував частину зібрання старожитностей відомого мецената і колекціонера середини ХІХ ст. М.Судієнка і складався з трьох відділів: археологічного, художнього та церковної старовини.

Уявлення про речі, що знаходились в музеї, дає звіт голови губмузею В.Шугаєвського, котрий у жовтні 1922 року перевіряв його стан і стан Спасо-Преображенського монастиря: "...Гравюри, здебільшого французькі і англійські, ХУІІІ-ХІХ ст... Загальна кількість гравюр і картин 35-40 екземплярів. Фарфорові вироби - тарілки, блюда і кришки супових ваз. Більше половини - фарфор імператорського заводу катерининських часів. Решта - вироби різних фабрик: Миклашевського, Межигірської (фаянс), Веджвуд, Одеської (з краєвидами Бахчисарая), англійських фабрик і т.д. Є і оригінальні, зокрема дуже хороша річ німецького художника Фогеля

(зображена дівчинка 5-7 років). Звертають на себе увагу два старовинні портрети..."

Є підстава вважати, що ці та інші речі були з колекції поміщика Судієнка. Крім того, музей мав значну кількість церковного начиння, оскільки основним джерелом поповнення його були храми повіту, де зберігалося багато історико-художніх цінностей.

В.Шугаєвський, обстежуючи церкви міста, відібрав для губмузею чимало культових предметів і старовинних ікон. "...8 жовтня, - пише він далі, - я оглянув начинання, ікони і ризницю монастирської головної церкви і намітив до вилучення для чернігівських музеїв... шмат відмінної шовкової вишивки, багато вишиту ризу XVIII ст., дарохранительницю, наперсний хрест, велику водосвятну чашу з написом "1718 р.", велике срібне карбоване блюдо, датоване початком XVIII ст., колишні місцеві ікони Спасителя і Богородиці у карбованих ризах XVIII ст. і т.д."

Це було вже друге спустошення церков повіту. Тільки з Воскресенської вилучили 1,2 пуда срібла у виробах. А перше здійснювалось весною того ж 1922 року.

Згідно з постановою РНК УРСР від 19 квітня 1929 року колишній Новгород-Сіверський монастир був оголошений державним історико-культурним заповідником Всеукраїнського значення. У цьому ж році краєзнавчий музей об'єднався з заповідником, що сприяло його подальшому розвитку.

Його розмістили у будівлі колишньої духовної семінарії на території Спасо-Преображенського монастиря. Там він знаходився до початку Великої Вітчизняної війни. Слід зазначити, що експозиції відзначались багатою колекцією козацької зброї, палеонтологічних знахідок, предметів побуту.

Розгортаючи свою науково-освітню роботу по всебічному вивченню колишнього Новгород-Сіверського монастиря, заповідник за допомогою виставок, преси, лекцій, екскурсій пропагував знання з історії краю. А через те, що на Новгород-Сіверщині було мало наукових установ, заповідник взяв на себе й ширші завдання. По-перше - він правив за культурний і краєзнавчий осередок на Новгород-Сіверщині. По-друге - організовував і здійснював охорону пам'яток культури та природи в межах Новгород-Сіверщини.

Висвітлюючи історію становлення Н-Сіверського музею, не можна обійти увагою постать Степана Антоновича Гапеева - українського історика, музейного працівника, активного учасника краєзнавчого руху 20-30-х рр.

З 21 серпня 1941 р. по 16 вересня 1943 р. Новгород-Сіверський зазнав окупації німецько-фашистськими військами.

Гглерівці пограбували або знищили багато експонатів музею. Вдалося сховати лише незначну частину. Саме вона і стала основою для відновлення музею після визволення. Втім, у 1954 році музей закривається, а експонати передаються Сосницькому музею (акт від 2 червня 1954 р.).

Повторне відновлення музею сталося через 12 років завдяки наполегливості Л.В.Хоткевича, М.П.Гребенка, Л.Я.Шелеста, В.М.Волкова, С.П.Санжари, Е.М.Варди, В.Е.Михайленка, А.З.Бородіна, І.Л.Бугаєнка, І.К.Коломійця. 5 серпня 1968 р. колегією Міністерства культури Української РСР музею присвоєно звання народного.

У 1970 році Новгород-Сіверський історико-краєзнавчий музей брав участь у огляді краєзнавчих музеїв. Обласне журі огляду дало високу оцінку нашому музею. За успішне проведення науково-освітньої роботи, патріотичне виховання підростаючого покоління музей був нагороджений дипломом Міністерства культури СРСР.

З 1975 року краєзнавчий музей набуває статус державного. Він має чимало оригінальних експонатів. Підібрано цікаві колекції.

Згідно з рішенням Чернігівського облвиконкому від 27 серпня 1990 року № 220 у 1000-літньому місті з 3 вересня того ж року почав функціонувати історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім", присвячений немирущому шедевру давньоруської літератури. На правах відділу до його складу увійшов і краєзнавчий музей.

Музею-заповіднику передано усі 12 архітектурних пам'яток міста разом з унікальним комплексом пам'яток колишнього І-класного чоловічого Спасо-Преображенського монастиря, заснованого у XI ст., Успенський собор (XVII ст.), пам'ятка дерев'яного зодчества - Микільська церква (1760 р.), Триумфальна арка (збудована у 1786-1787 рр. на честь проїзду через місто імператриці Катерини II), торгові ряди та торгові склади (початок XIX ст.).

Сьогодні зусилля колективу музею-заповідника зосереджені на:

- створенні матеріально-технічної бази музею, комплектуванні музейних колекцій, присвячених "Слову о полку Ігоревім", історії Спасо-Преображенського монастиря, історії міста та району;
- подальшому встановленню творчих зв'язків з дослідниками та перекладачами "Слова", з колекціонерами та митцями з метою придбання експонатів та формування особистих фондів наукового архіву;
- організації стаціонарних та пересувних виставок, проведенні конкурсів, наукових читань, лекційної роботи з метою пропаганди пам'яток культури та історії краю;
- реставрації пам'яток архітектури, які входять до комплексу Спасо-Преображенського монастиря та архітектурних пам'яток міста.

А.М. Федірко (Новгород-Сіверський)

ДО БІОГРАФІЇ М.Й. СУДІЄНКА

В 1920 році новостворений Новгород-Сіверський музей успадкував частину старожитностей родини Судієнків. Але протягом багатьох років мало хто знав про славний козацький рід Судієнків, який започаткував за часів Гетьманщини онук Стародубського полкового судді Андрія Івановича - Степан, котрий після смерті свого батька, Новгород-Сіверського отамана Івана Андрійовича, першим "стал зватися Судієнком". Протягом останніх років працівниками музею-заповідника "Слово о полку Ігоревім" була проведена значна пошукова робота по вивченню генеалогічного дерева цієї родини, з якою тісно переплітається історія Новгород-Сіверщини. Завдяки пошукам, вдалось майже повністю встановити основні віхи життя та діяльності невтомного збирача пам'яток минулого, археографа-аматора, предводителя Новгород-Сіверського дворянства Михайла Йосиповича Судієнка (1803-1871).

Його перу належить ряд документальних публікацій, що стосуються діяльності окремих осіб, зокрема гетьманів України.

Закоханий в історичне минуле свого краю, він досліджував рукописні літописи та ніким не опрацьовані історичні джерела, створивши для цього особисту бібліотеку в с.Очкіне, яка належала до кращих приватних книгосховищ.

Завдяки його наполегливій праці була підготовлена ґрунтовна книга в двох томах "Матеріали для вітчизняної історії", вийшов з друку літопис С.Величка. Місцева історія зобов'язана археографу-аматору за знайдені і збережені ним цінні рукописи із збірки Г.Полетики, а також за появу на світ відомої праці О.Шафонського "Описание Черниговского наместничества", яку він видав у 1851 році на власні кошти. Михайло Йосипович був помітною постаттю серед сузір'я імен українського національного відродження середини ХІХ ст.

Т.М. Стрикун (Бахмач)

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ БАХМАЦЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

4 серпня 1960 р. на підставі рішення райкому партії та райвиконкому в с.Бахмачі було відкрито музей. Його очолив ентузіаст-краєзнавець Микола Гнатович Яременко, який викладав математику і історію в школі № 2.

М.Г.Яременко народився в с.Бахмач. Його батько, український художник Г.Г.Яременко (1874-1915) - людина обдарована, смілива, безкомпромісна - помер від сухот, коли сину виповнилося 6 років. Однак його світогляд, життєва позиція вплинули на формування характеру Миколи Гнатовича. Мати - Олена Василівна - була вчителькою. Син обрав материнську стежку, після закінчення Конотопського педтехнікуму викладав математику, заочно закінчив Ніжинський педагогічний інститут. В 50-х роках М.Г.Яременку доручили написати історію села. Робота захопила його, відтоді краєзнавство і музейництво стали справою його життя.

Прообразом краєзнавчого музею був невеликий куточок, потім кімната у школі № 2. Нарешті музей отримав невелике приміщення з 4 кімнат. Багато уваги йому приділяли районні органи влади, відділ народної освіти (Левченко М.Г.), директор школи № 2 с.Бахмач Солодько П.А. Матеріальну і методичну допомогу надавали колгосп "Прогрес", товариство охорони пам'яток історії і культури, Чернігівський історичний музей, відділ культури, сільська Рада та ін.

Сотні дорослих і дітей відгукнулися на створення музею. Немов бджоли у вулик мед несли вони до музею документи, монети, книжки, знаряддя праці і побутові речі - взагалі все, що на їх думку підлягало збереженню. Директора музею можна було зустріти в багатьох селах Бахмацького, та й не тільки, району. За десять років було зібрано 7700 експонатів. Музей був знаний далеко за межами району. В 1980 р. йому було присвоєне звання "Народний". Він мав відділи стародавньої історії краю, революції, соціалістичного будівництва, природи, художній.

Паралельно йшло накопичення фактичного матеріалу. Були зібрані спогади про життя до революції, боротьбу селян за землю. Багатьох жителів опитав М.Г.Яременко, щоб встановити події 1918 р. Члени краєзнавчого гуртка, що діяв при музеї, виявляли прізвища воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

В 1985 р., після смерті М.Г.Яременка, музей було переведено до райцентру, в 1988 р. він отримав статус державного. Його експозиція була відкрита 30 квітня 1986 р. Очолював музей в цей час Е.І.Воробйов.

Сьогодні Бахмацький історико-краєзнавчий музей проводить значну роботу серед жителів міста і району; поповнюється матеріалами про голодомор 1933 р., колективізацію, репресії 30-50-х рр., про Митченківський дзвоно-ливарний завод, етнографічними пам'ятками тощо. Проводяться цікаві тематичні виставки, виставки фондів колекцій, уроки народознавства, екскурсії і т.і.

М. Ю. Зеленський (Корюківка)

КОРЮКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

Музей був створений в 1967 р. як музей революційної, бойової і трудової слави на громадських засадах. Довгий час його очолювала Г.Ю.Костюк, колишня партизанка. В 1985 р. музею було присвоєне звання "Народний". У 1987 р. він отримав статус державного на правах відділу Чернігівського історичного музею. А у 1992 р. рішенням виконкому районної Ради народних депутатів переіменований на Корюківський історичний музей.

Музейне зібрання нараховує понад 6 тис. пам'яток, в т.ч. більш ніж 2 тис. - основного фонду. Це - предмети побуту і знаряддя праці, документи, книги, нумізматику, зброя, зразки продукції, яка виготовляється на підприємствах району, картини. Серед найбільш цікавих - комплекси матеріалів про розвиток партизанського і підпільного руху в районі в роки Великої Вітчизняної війни, про трагічні березневі дні 1943 р., коли німецько-фашистськими карателями було спалене місто, знищено 6700 мирних жителів, - документи, фотографії, нагороди, особисті речі учасників подій, зброя тощо.

Останнім часом музей активно комплектується експонатами, які розповідають про бурхливі події 1917-1920 рр., голодомор 1932-1933 р., репресії. Проводиться реекспозиція.

В.В. Борщенко (Ічня)

ІЧНЯНСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Ічнянщина здавна славиться багатими музейними традиціями та краєзнавцями-ентузіастами. Так, ще до революції, в нашому краї були приватні етнографічні музеї. В селі Гужівка організатором його був Костянтин Іванович Самбурський, в Ічні на хуторі Романівщина - Василь Дмитрович Дабіж.

Одним з найбільш ушлюблених культурних центрів на Україні була Качанівка, власники якої - Тарновські перетворили маєток в багатющий музей українських старожитностей та історії України.

Цього року Ічнянський державний історико-краєзнавчий музей відзначає свій тридцятип'ятирічний ювілей. У 1961 р. Микола Павлович Бутко з підлітками почав збирати матеріали і експонати про історію рідного краю. На їх основі був створений музей на громадських засадах. Пізніше, в 1969 р., за активну і плідну діяльність музею було присвоєно звання Народного.

У 1978 р. музей отримав більше і краще приміщення - корпус колишньої школи № 2, де вдалося розмістити нові, цікаві експозиції. Музей став державним.

Зараз у нашому музеї нараховується 3558 експонатів основного фонду і 2142 - науково-допоміжного.

Музейні колекції і експозиції розповідають про історію і природу краю, видатних людей.

Це археологічні матеріали, які свідчать про те, що територія району була заселена ще в давньокам'яному віці, про зруйнування міста монголо-татарами; документи і зброя козацьких часів; побутові речі, знаряддя праці, вироби ремісників, етнографічні матеріали, фотографії, документи, які розповідають про соціально-економічний, громадсько-політичний і культурний розвиток краю у кінці ХУІІІ-ХХ ст., життя народу, участь земляків у війнах, революційних подіях, національно-визвольному русі.

Окрасою зібрання є колекція кахлів, якими здавна славилася Ічнянщина. Вона нараховує 126 експонатів. Історія донесла прізвища найбільш відомих гончарів і гончарських династій: Панасенків, Івашенків, Піщенків, Погорілків, Огієнка, Небрикайла, Буряка, Носка, Сукала,

Шамренка, Пархоменка. В музеї представлені і такі гончарні вироби як іграшки, миски, вази, глечики, кухлі.

Серед етнографічних речей виділяються характерні ічнянські рушники і сорочки, вишиті білими нитками.

Художня група представлена іконами, дерев'яною скульптурою члена Спілки художників А.Г.Штепи, різьблярів братів Майстренків, О.Г.Тарасенка, П.Ф.Горохова, А.М.Музиченка; творами члена Спілки художників В.П.Швидченка - живопис і скульптура, малюнками М.І.Жили. Зберігаються в музеї 20 робіт народного художника України П.О.Басаця та 85 робіт графіка, члена Спілки художників С.М.Бондаря.

Широко висвітлена тема II світової війни - документи, фотографії, особисті речі, листи, нагороди учасників війни - воїнів і партизан, в т.ч. матеріали 12 Героїв Радянського Союзу - уродженців Ічнянщини.

Окрему групу становлять меморіальні комплекси вчених-земляків філолога-славіста, члена-кореспондента АН України С.І.Маслова, історика, етнографа В.І.Маслова, механіка, академіка О.М.Гузя, доктора історичних наук П.І.Бакуменка, доктора хімічних наук В.П.Крамаренка, доктора медичних наук М.В.Піневича та інших.

Образ чарівної Ічнянської природи допомагають відтворити чучела тварин і птахів, гербарії, діорами, фотографії, зразки корисних копалин.

Музейні працівники активно використовують наявні колекції для створення експозицій і виставок, проведення науково-освітньої роботи.

На згадку приходять слова М.Реріха, що попри всі матеріальні пустелі найзагрозливішими залишаються пустелі духу. А музей - це і є той центр, осередок духовності, де зібрані надбання минулих поколінь, де живе дух наших пращурів.

Л.В. Ющенко (Короп)

КОРОПСЬКИЙ МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ М.І.КИБАЛЬЧИЧА

В мальовничому куточку Коропа, майже в центрі містечка, знаходиться дерев'яний будинок, який було збудовано в 50-х роках XIX ст. У ньому провів дитячі і юнацькі роки майбутній революціонер і винахідник Микола Іванович Кибальчич (збереглася частина будинка).

20 січня 1960 р. в цьому приміщенні був відкритий меморіальний музей М.І.Кибальчича на громадських засадах. У 1978 р. він отримав статус державного музею, став відділом Чернігівського історичного музею.

Музей розповідає про життя, революційну і наукову діяльність М.І.Кибальчича, розвиток космонавтики, а також про уродженців Коропа, які пов'язали свою долю з авіацією.

На жаль, оригінальних речей, які стосуються видатного винахідника, а також умеблювання будинку, музей практично не має. Зберігся лише стіл, що за переказами належав сім'ї Кибальчичів. Для побудови експозиції використані типологічні предмети, які відтворюють побут родини містечкового священика. З архівів Петербурга і Москви надійшла велика кількість фотографій і документів (у копіях), що розповідають про роки навчання Кибальчича, судовий процес над ним і його однодумцями, про його проект реактивного літального апарату. Велику допомогу в цій роботі надали далекий родич нашого земляка Ф.Кибальчич, інженер Г.Черненко, письменник С.Серпокрил, інші люди, а збудувати експозицію допоміг Чернігівський історичний музей.

Таким чином, утворився осередок, де найповніше зібрані матеріали про видатного сина України - першого в світі винахідника реактивного літального апарата.

Музей збирає також картини, книги, значки тощо, присвячені М.Кибальчичу та космонавтиці.

Окрему групу становлять експонати, одержані з Чернігівського вищого авіаційного училища льотчиків, 8 вихованців якого стали льотчиками-космонавтами, а також фотографії і подарунки космонавтів. Серед них є унікальні, наприклад: компас Ю.Гагаріна, книга "Дорога в космос" і фото з його автографами.

В 1993 р. при музеї створений історико-археологічний відділ, який розташований в колишній Успенській церкві.

Л. М. Коршунівський (Прилучч)

ПРИЛУЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

У відродженні духовності нашого народу, у вихованні у душах людей любові до рідної землі, вагома роль належить музеям, які не просто зберігають у своїх колекціях історичні і культурні пам'ятки, а ще й передають від покоління до покоління історію рідного краю, слави його традиції.

Грудень 1919 року. На Прилуччині закінчилася громадянська війна. Вона залишила після себе хрести на кладовищах, тисячі сиріт, безпритульних, розруху, голод і холод. І от саме тоді, 21 грудня 1919 року, в одній з кімнат Земського Дому по вулиці Скоропадській (нині вулиця Бессоброда), було урочисто відкрито музей під назвою "Повітовий музей Прилуччини". Першим його директором був Іван Назарович Капустянський. Музейна збірка була невеличкою, але досить цікавою і різноманітною. Потім протягом декількох років музей не мав постійного приміщення і лише у 1926 році Прилучьким окружним виконкомом було прийнято рішення про створення в місті окружного музею і виділення для нього спеціального приміщення. А вже через рік, 27 березня 1927 року, гостинно відкрилися двері Прилучького окружного історичного музею. Директором було призначено організатора музею, професора Василя Івановича Маслова, який за роки свого керівництва поповнив музейні фонди надзвичайно цінними експонатами і вніс величезний вклад у розвиток та удосконалення музейної справи на Прилуччині. Це завдяки йому в музеї зберігалися та експонувалися картини, зібрані на Прилуччині і далеко за її межами, таких відомих усьому світу художників, як Л.Жемчужников, В.Штернберг, К.Трутовський, І.Айвазовський, М.Клодт та інші. Експозицію музею прикрашали: унікальний "Галаганівський вертел", італійські гравюри, богемський кришталь, мармурові скульптури, колекції старовинної бронзи, меблів, козацької зброї, а також старовинні ікони, картини.

В 1930 році, у зв'язку з ліквідацією округів, музей перейменовано в краєзнавчий і переведено в приміщення Стрітенської церкви. На той період музей набув слави одного з найкращих в республіці. Та ось у 1931 році В.І.Маслова було обрано науковим співробітником Академії Наук, і він виїхав до Києва.

В роки тимчасової окупації Прилук німецько-фашистськими загарбниками (1941-1943 рр.), музейні цінності були збережені

прилучанином-патріотом, директором музею Сергієм Васильовичем Кучуком.

Настав 1953 рік. Більшість всього того, що було збережено в роки війни через непридатність приміщення та через абсолютну байдужість тодішніх керівників міста і музею, було передано в музеї Чернігова, Києва, Полтави. Мешканці цілого краю втратили можливість спілкуватися з прекрасним, вічним.

Це було тоді. Сьогодні ми живемо в іншій державі, прийшла пора відновити історичну справедливість і повернути музейні цінності їх законному власнику. Я розумію директорів музею, в яких знаходяться наші цінності. Вони - історія Прилуччини, і аж ніяк Чернігівщини, а тим більш Київщини. Гадаю, що вирішення цієї складної проблеми можливе лише при урахуванні обставин, в яких опинилися наші музеї і взаємному порозумінні директорів.

В 1978 році Стрітенський собор, в якому знаходився музей було закрито для відвідувачів на капітальний ремонт. Після його завершення, в 1991 році, на першому поверсі створено постійну експозицію відділу давньої історії Прилуччини, в якій експонуються: гігантські кістки і бивні мамонта, знайдені поблизу Прилук, чудова кераміка прадавніх українців, реліквії славного козацтва: гармати, ядра, рушничі, луки, шаблі, а також речі народного побуту й мистецтва та інші цікаві експонати.

Рішенням міськвиконкому на баланс музею передано будівлю колишнього кінотеатру, після закінчення ремонту якого, в ньому буде розміщено фондосховище, яке має бути одним з найкращих в Україні. Тут же буде 2 виставочних зали, реставраційна майстерня, лабораторії, бібліотека, читальний зал.

Прилучький міськвиконком вирішив передати нашому музею під художній відділ, комплекс старовинної садиби поміщиків-меценатів Тарновських.

До 50-річчя Великої Перемоги музеєм підготовлено і випущено з друку Книгу Пам'яті, яка розповідає про воїнів-прилучан, які загинули на полях Великої Вітчизняної війни. Розпочато роботу по створенню Книги Слави, яка розповість про воїнів-прилучан, які повернулися з полів останньої війни і продовжили ратні подвиги трудовими.

До цієї ж дати у філіалі музею створено експозицію, яка розповідає про прилучан - учасників Великої Вітчизняної війни. В цій експозиції гідне місце відведено і матеріалам, які розповідають про Героя Радянського Союзу, нашого земляка, Олега Кошового.

У 1992 році музей першим в Україні почав видавати історико-краєзнавчу газету "Скарбниця", яка користується успіхом не тільки серед прилучан. Її з задоволенням читають в Канаді, США, Австралії.

Великою популярністю серед жителів Придубчини, особливо серед учнів шкіл, учбових закладів, вчителів, користується щорічне видання "Календар знаменних і пам'ятних дат Придубчини".

Нещодавно розпочато, і в цьому році планується завершити, роботу по створенню, так необхідної для найменших жителів нашого краю, експозиції відділу природи. Існує також задумка на базі цього відділу відкрити невеличкий зоопарк.

Музеєм піднято питання перед міськвиконкомом про відновлення садиби українського письменника, педагога П.П.Білецького-Носенка. В наших планах є створення музею народного артиста України М.Ф.Яковченка, меморіального музею М.І.Костомарова, музею Т.Г.Шевченка. Словом, музеєм ведеться певна робота. Колектив підібрався злагоджений, працьовитий, і результати праці не заставили себе довго чекати. В 1934 році рішенням колегії обласного управління культури наш музей було переведено до 3 категорії, що безумовно має велике значення.

І.С. Литвиненко (Остер)

ОСТЕРСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Багату і славу історію міста і краю відображає в своїх експозиціях Остерський краєзнавчий музей - один з найстаріших в області. Нині він займає важливе місце серед культурно-освітніх установ району, є центром вивчення, збереження і пропаганди пам'яток славного героїчного минулого і сьогодення рідного краю.

Заснований він рішенням Остерської земської управи в 1908 р., як "шкільний музей наочних посібників".

В жовтні 1912 р. музею було виділено окреме приміщення в земській бібліотеці і він відкрив двері для відвідувачів.

Після організації в Острі педкурсів (1920 р.), а пізніше педтехнікуму, шкільний музей був долучений до щойно створеного педагогічного музею. Місце для нього відвели в особняку, який генерал-лейтенант царської армії В.К.Солонина (1851-1914 рр.) подарував місту Остру в довічне володіння без права продажу і забудови. Цей особняк побудований в 1898 р. У ньому до наших днів збереглися чудові кахляні печі та камін роботи місцевого умільця Михайла Бобруйка.

Організатором і першим завідувачим музею був Анатолій Григорович Розанов (1883-1950 рр.) - директор Остерських педкурсів, пізніше педтехнікуму.

В перші роки радянської влади в травні 1919 р. в місцевій газеті "Вісті Остерщини" була опублікована об'ява такого змісту: "Остерським відділом народної освіти знову відкрито Педагогічний музей в м.Острі, колишня садиба В.К.Солонини.

Музей має відділи: історичний, мистецтва, географічний та природи. При музеї є книгосховище.

Відділ та музей звертаються до громадян Остерського повіту підтримати цей почин. Всі речі старини, картини, посуд, меблі, книги, різні монети, мінерали приймаються музеєм!

Зав.відділом освіти В.Василенко.

Зав.музеєм А.Розанов".

Зберігся у фондах і перший запис у книзі відгуків музею славного нашого земляка Г.М.Одинця: "Від щирого серця винному подяку організаторам музею і бажаю йому довгого і щасливого продовження цієї праці на розквіт нашого краю".

Завдяки старанням А.Г.Розанова при музеї в 1922 р. були організовані метеорологічна і гідробіологічна станції, станції луківництва та лікарських рослин. В 1924 р. ним же було створено Остерське товариство краєзнавців, до якого увійшло 35 чоловік - вчителі, агрономи, лікарі та студенти технікуму.

З 1920 по 1924 рік члени товариства та краєзнавці музею разом з А.Г.Розановим провели великі археологічні дослідження місцевості всього краю. В фондах музею було зібрано декілька тисяч експонатів з археології, історії Остерщини, народного мистецтва і побуту, нумізматики. В бібліотеці музею були зібрані унікальні книги з історії і природи нашого краю.

Музей мав 3 відділи: історико-археологічний, місцевої природи і педагогічний. З цього часу він став краєзнавчим "музеєм Остерщини".

В довоєнні роки і після звільнення від німецько-фашистських загарбників директором музею був О.В.Бузун - палкий любитель і знавець історії рідного краю, автор "Історії Остерщини" - однієї з кращих праць по історії району.

Значних втрат музею завдала війна. Вивезти в тил країни експонати не вдалося. Багаті музейні колекції були знищені і пограбовані фашистськими варварами.

Протягом десяти повоєнних років музей очолював С.Д.Василенко - фронтовик, інвалід війни, який з невеликим колективом провів значну збиральницьку та експозиційну роботу.

А я пригадую той далекий 1963 рік, коли прийняв музей. Штат був 3 чоловіки. Приміщення музею було занедбане. Покрівля протікала, штукатурка обсипалась. Опалення було лічне, опалювали торфом. І воно

не могло обігрівати експозиційні зали. Ось як той тяжкий час згадувала Валентина Сенькевич - поетеса, що нині мешкає в США (її батьки працювали і жили до війни в музеї): "Холод, холод і холод!"

З тих пір багато зроблено для покращення матеріально-технічної бази музею. Побудована повнопрофільна краєзнавча експозиція. Художнє вирішення експозиції відділу природи було відзначене дипломом ВДНГ СРСР. Музей неодноразово відзначався почесними грамотами Міністерства культури.

Музейні експозиції мають свій вік. Протягом всієї історії музею вони мінялися неодноразово. Кожна з них була неповторна. Нова експозиція, відкрита 4 січня 1995 р., знайомить відвідувачів з історією, культурою і природою краю з найдавніших часів і до сьогодення.

Музейні колекції нараховують біля 15 тис. різноманітних експонатів: археологічні пам'ятки, етнографічні, документи, фотографії, меморіальні речі видатних земляків, побутові речі і зразки продукції, чучела тварин і птахів, гербарії, корисні копалини і т.ін.

Серед унікальних пам'яток слід назвати давньоруську кольчугу XI-XII ст., кістяну різьблену порохівницю козацьких часів, ікону "Різдво Богородиці" XVII ст. пензля майстрів чернігівської школи, різьблений сволок 1704 р. та вулик-бортъ XVII ст., матеріали 13 Героїв Радянського Союзу, 2 повних кавалерів ордена Слави, 7 Героїв Соціалістичної Праці і багато інших. Тож не даремно називають музей скарбницею духовних надбавь народу.

Г.Ф.Гайдай (Прилуки)

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ МАСЛОВ

Розповідаючи про Прилуцький краєзнавчий музей гріх було б не згадати про тих людей, без яких мабуть не було б і музею. Таких людей, таких подвижників, нині або зовсім не трапляється, або їх зустрінеш дуже і дуже рідко. Вони були в усі часи і вони знали, що то таке відданість громадській справі, самовіддана, безкорислива праця заради розвитку культури, освіти, духовності свого народу. Їх і тоді не жалували ні високими постами, ні великою платнею, вважаючи іноді диваками, а іноді й просто "шкідливими елементами". Але прості люди щиро поважали їх і завжди зберігали про них добру пам'ять. Тож за традицією і ми згадаємо сьогодні добрим щирим словом В.І.Маслова.

Ім'я відомого літературознавця, спеціаліста в галузі історії літератури XVIII-XIX ст., кандидата філологічних наук, доцента кафедри російської

літератури Київського державного університету Т.Г.Шевченка професора В.І.Маслова добре знає у нас в Україні. Численні дослідження вченого - наукові публікації, статті, монографії увійшли до золотого вітчизняного фонду, із якого черпають відомості, збагачуються теоретичними знаннями філологи, мистецтвознавці, історики.

Василь Іванович Маслов народився 21 грудня 1884 року у містечку Ічні на Чернігівщині, в купецькій родині. Середню освіту здобув у Прилуцькій класичній гімназії, яку блискуче, з золотою медаллю, закінчив у 1903 році. Після гімназії вступив до історико-філологічного факультету Московського університету. Та якось не прижився він у "білокам'яній" і через рік перевівся до Київського університету, який закінчив 1908 року з дипломом I-го ступеня і золотою медаллю

за конкурсну роботу, про літературну діяльність К.Ф.Рилеєва. Зважаючи на високу ерудицію і схильність до науково-дослідницької роботи, колишнього студента залишили при університеті для підготовки до професорського звання. В 1914 році він захистив першу наукову ступінь - магістра наук і з 1915 по 1920 рік працював приват-доцентом в Київському університеті, та на Вищих жіночих курсах, викладав російську мову і літературу в київських гімназіях. Після перевороту і громадянської війни нестерпні матеріальні умови і утиски нової влади його як "старорежимного" вченого змусили Василя Івановича покинути Київ. Восени 1920 року він перебрався до Прилук, де жили його рідні.

Протягом десяти років В.І.Маслов викладав російську та західно-європейську літературу на вищих педагогічних курсах, а потім і в прилуцькому педагогічному технікумі. Про цей прилуцький період життя вченого згадує один із наших патріархів-старожилів І.І.Котеленець - старий учитель.

"З 1924 по 1928 рік ми з дружиною працювали вчителями-вихователями в Густинській трудовій дитячій колонії, що була розташована на території монастиря. У ці роки професор Маслов декілька разів приїжджав до колонії. Він цікавився пам'ятками культури, старовини, що були на території монастиря і, як бувший учитель моєї дружини, зупинявся у нас.

Перебуваючи у Густині, Василь Іванович частенько розмовляв з старожилами села про минуле монастиря, замальовував та фотографував церкви, їх атрибутику, інші старовинні будівлі, а також околиці села, монастиря. Завжди цікавився життям і побутом дітей колонії, фотографував їх.

Моя дружина мала хороший голос (сопрано), любила спів й чудово співала. Про ці її здібності Василь Іванович знав ще з педтехнікуму, де вони обоє брали участь у хорі. Сам він теж кохався у співах, володів прекрасним голосом (баритон), а тому неодноразово запрошував нас до себе поспівати. Мешкав професор Маслов у будинку, що на розі лінійних

вулиць Карла Маркса і Карла Лібкнехта, тут він мав квартиру. Будинок до революції належав його вітчиму Карамзіну - чиновникові акцизного управління.

Василь Іванович майстерно грав на піаніно, мав хорошу збірку нотних пісень, а тому, коли ми до нього приходили, то квартира завжди наповнювалась чарівним співом пісень, які Василь Іванович і моя дружина виконували з великим захопленням, під акомпанемент господаря. Велика увага і належний пріоритет в репертуарі надавався українським пісням, таким як "Де ти бродиш, моя доле", "Коли розлучаються двоє", "Взяв би я бандуру". Певна увага надавалася виконанню російських романсів: "Нелюдимо наше море", "Я помню чудное мгновенье". Незабутні години. Вони назавжди лишилися в пам'яті".

Саме Василю Івановичу належить ідея відновлення в Прилуках історичного музею, створеного у 1919 році, а потім усіма забутого й покинутого на загибель. І ось, з січня 1927 року він - завідуючий Прилуцьким округовим музеєм. Багато сил і енергії доклав він до нової для себе справи. Його працею і піклуванням був створений широко розгалужений актив. Фактично, до створення музею йому вдалося залучити всі культурні сили нашого прилуцького краю. Пішки й на попутних підводах він сховає і об'їздив усю територію округу, яка була у кілька разів більшою від сучасної території району. Завдяки його зусиллям були врятовані від неминучої загибелі у вогні "справедливого пролетарського гніву" й зібрані в музеї унікальні історичні реліквії, безцінні полотна художників Жемчужникова, Соколова, Клодта, Айвазовського, Лагоріо, Трутовського, чудову біломармурову скульптуру, італійські та англійські гравюри, високохудожні твори народних майстрів.

У 1927 році В.І.Маслов організував величезну виставку про досягнення народного господарства Прилуцьчини, на якій у великій кількості експонувалися витвори народних майстрів: вишивальниць, ткачів, різьб'ярів, гончарів, ковалів та ін. У 1928-1930 роках Василь Іванович проводить щорічні художні виставки митців Прилуцьчини, досліджує і намагається врятувати від руйнації історичні й архітектурні пам'ятки, дбає про збереження нашої перлини Тростянецького дендрологічного парку, унікальних споруд Густинського й Ладанського монастирів, Сокиринського, Дігтярівського і Вейсбахівського палаців, Яготинської садиби Репніних-Волконських, турбується про збереження могил і увічнення пам'яті філософа Г.С.Сковороди, письменника Є.П.Гребінки, історика М.А.Маркевича, мецената й діяча вітчизняної культури Г.П.Галагана.

В.І.Маслов дбає про те, щоб зберегти старовинні ікони і книги у ті часи, коли масово зачиняли церкви, перетворюючи їх на клуби й зерносковища, а частіше зовсім знищуючи. Цікаво, що саме тоді в Україні відбувалася так звана українізація і всі установи й учбові заклади з

великими труднощами й супротивом переходили на українську мову. В.І.Маслов - фахівець з російської літератури, безболісно й відразу сприйняв цю добру новачку. Його листи, ділові папери, публікації й наукові праці того часу, написані чистою добірою українською мовою.

Останніми й найбільш помітними працями В.І.Маслова були організовані ним етнографічні й фольклорні експедиції у найвіддаленіші куточки Прилуцьчини, археологічні дослідження і особливо участь у експедиції Всеукраїнської Академії Наук, яка проводила розкопки Журавської палеолітичної стоянки.

У 1930 році Василя Івановича запрошують на роботу науковим співробітником до Академії. У місцевому архіві збереглися документи про те, що місцеве ДПУ не дало рекомендації Маслову для роботи в українській Академії, йому й досі не довіряли, як "колишньому". Але здоровий глузд все ж переміг, і, не зважаючи ні на що, талановитого вченого забрали до Академії. У цей час він брав участь у розкопках древнього грецького міста Ольвії, збирав історичні й етнографічні матеріали для Олександра Довженка.

В 1936 році В.І.Маслов почав працювати завідуючим кафедрою і професором російської літератури в київському педінституті імені Горького, де він пробув до початку війни. А потім ще одне випробування випало на його долю. Професор залишився в Києві, де переніс всі злигодні й гніт фашистської окупації. Після визволення Києва продовжував працювати в державному університеті та в педінституті. І так до останніх днів свого життя. Більше 50 наукових праць належать перу В.І.Маслова.

У перші післявоєнні роки крім наукової та педагогічної роботи він активно займається громадською діяльністю: виступає з лекціями на заводах і фабриках, у військових частинах, виїздить з лекціями для учителів і студентів до Дніпропетровська, Білої Церкви, Ніжина, Прилуки, виступає з статтями і нарисами в періодичній пресі, по радіо.

Звичайно, В.І.Маслов за своєю високою ерудицією і знаннями міг би мати й вищі вчені ступені й звання, але він завжди був поза політикою і дбав лише про те, щоб його студенти стали високоосвіченими й добрими людьми.

Помер В.І.Маслов 22 березня 1959 року. Поховали його на старовинному Лук'янівському кладовищі в Києві.

В некролозі колеги вченого написали: "Численні учні В.І.Маслова, його друзі й товариші по роботі тяжко сумують з приводу великої втрати - несподіваної смерті нашого дорогого сердечно-щирого і всіма палко любимого Василя Івановича. Пам'ять про В.І.Маслова назавжди залишиться в наших серцях".

Не забувають про нього й прилуцькани. В пам'ять про вченого на фасаді будинку краєзнавчого музею встановлена меморіальна дошка, його ім'я носить міське краєзнавче товариство.

В.М. Ребкало (Щорс)

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ М.О.ЩОРСА У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Музей був відкритий 30 серпня 1939 р., але відомостей про кількість експонатів у ньому до Великої Вітчизняної війни не збереглося. Збиральницька робота і відновлення музею починається з 1944 р. Нині в музеї 17410 експонатів, з них 8670 - основного фонду.

Первісну допомогу у комплектуванні фондів надали Київський та Чернігівський історичні музеї, які передали деяку кількість оригінальних документів М.О.Щорса та його рідних. Це паспорти, пенсійні книжки, свідоцтва, листи.

У подальший час комплектування йшло шляхом пошуку й встановлення зв'язків з ветеранами-щорсівцями і придбання у них документів та спогадів. Таким чином в музеї склалися колекції документів ветеранів громадянської війни, серед них - начальника політвідділу 44 дивізії Коцаря М.Ю., начальника штабу дивізії по оперативній частині Блавацького В.Т., бійця 2-ої батареї Таращанського полку Сафонов В.Т., Петрова І.І., Ростової Ф.Ю. та ін. Це невеликі за кількістю, але об'ємні колекції особистих документів, спогадів, листування, нагородних листів, фотографій, які мають не тільки безпосереднє відношення до тематики музею, але й дозволяють простежити життєвий шлях їх власників - людей, відданих ідеям своєї епохи. Слід відзначити архів Ф.Ю.Ростової - дружини М.О.Щорса, з надходженням якого в музей потрапили його листи; колекцію документів Бориса і Раїси Щорс - брата і сестри Миколи Олександровича, чий долі є яскравим прикладом виховання молоді у післяреволюційний період.

У 60-70 рр., у зв'язку із масовим створенням різних рад ветеранів, до музею почали надходити матеріали деяких з цих організацій. Документи Київської ради ветеранів 1 (44) дивізії ім.М.О.Щорса - це велика і цікава колекція, яка дає змогу визначити мету і задачі цієї організації, несе пізнавальний матеріал найширшого діапазону. Тут знайшли відображення активна громадська і пропагандистська робота ветеранів, значна кількість мемуарів, спроба підготувати спільними зусиллями книгу, документи багатьох ветеранів, їх погляди на історію.

Другий значний комплекс матеріалів - документи, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни, особливо з партизанським рухом на Чернігівщині. Слід зазначити, що спогади рядових бійців та молодших командирів приваблюють правдивістю опису побутових деталей, вони менше ідеологізовані. У цій колекції фотографії, документи, особисті речі

партизанів з'єднання О.Ф.Федорова - Соболя С.П., Балицького Г.В., Коршун М.Ф. та ін. До її складу входять також матеріали Ради ветеранів партизанських загонів Салая М.Г. - Коротченка П.С. за 1944-1984 рр. та голови ради Корещького І.І.

Серед документів часів Великої Вітчизняної війни особливий інтерес становлять матеріали колишнього керівника щорського підпілля, а згодом партизана загону ім.Щорса Анапрейчика В.Г. Це його щоденники, записнички за 1942-43 рр., фотографії, спогади.

У фондах музею зберігаються фотографії, зроблені під час зустрічей ветеранів, тексти виступів тощо.

Значна кількість документів і фотографій музейного зібрання відображають період "соціалістичного будівництва".

Останнім часом збиральницька робота музею зосереджена на темах, пов'язаних з історією міста та краю. Були зібрані дореволюційні фотографії, побутові речі, зразки вишивки і ткацтва XIX-поч. XX ст. Музейні фонди поповнилися матеріалами 20-30-х років, в тому числі і людей, що постраждали від сталінських репресій. Надходять також експонати, які характеризують події сьогодення.

І.Г. Шовкопляс (Київ)

НАЙДАВНІШІ ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО ЧЕРНІГІВЩИНИ

Україна є одним з найдавніше заселених людьми теренів Європи. Про це переконливо свідчать залишки їх поселень - стоянок стародавнього кам'яного віку - палеоліту, відомих в ній від Закарпаття до Сіверського Дінця та від Полісся до степових районів Надчорномор'я і Північного Криму. Значну їх групу становлять і палеолітичні пам'ятки Чернігівщини, виявлення і вивчення яких триває вже понад сторіччя. Деякі з них вже досить добре досліджені й широко відомі в Україні і далеко поза її межами, посідаючи помітне місце серед досить численних старожитностей області.

Найдавнішими свідченнями заселення його первісними мешканцями є знахідки кісток давніх тварин (мамута й волохатого носорога) та кам'яних виробів, типових для так званої мустьєрської культури, яку за рядом характерних особливостей виділяють інколи в окрему історичну епоху далекої минувшини - середній палеоліт і датують часом близько 150-40/35 тисяч років тому. До них належать, зокрема, місцезнаходження Чудова Ш (Заровська Круча), Араповичі, Язви, Оріховий Лог, Підболоття та Комарія, названі за урочищами правого берега долини Десни в районі

Новгорода-Сіверського. Їх виявлення і наукове визначення пов'язані з іменами В.Громова, М.Воеводського, В.Хохловкіної, Т.Тралло, Ю.Колосова та деяких інших дослідників.

Значно численніші на Чернігівщині пам'ятки пізнього палеоліту, датованого тепер часом близько 35-10 тис. років до наших днів. Вони відомі вже не лише на Десні, але й у ряді інших місцевостей області, як у вигляді досить значних груп стоянок так і окремих з них. Частина з них добре вивчена шляхом значних експедиційних і камеральних досліджень в довоєнні та післявоєнні роки, результати яких широко опубліковані й відомі науковій громадськості всього світу. До цих належать стоянки та місцезнаходження на правому березі Десни в околицях сіл Пушкарі та Чулатів Новгород-Сіверського району та в самому Новгороді-Сіверському.

Нашої глибокої поваги і доброї пам'яті заслуговують їх українські та російські дослідники: М.Рудинський і П.Борисковський, М.Воеводський і В.Громов, І.Підоплічко і Д.Галич, О.Мельниківська і М.Гвоздовер, Ю.Колосов та інші.

Особливе місце серед найдавніших пам'яток Чернігівщини посідає повністю (монографічно) вивчена одна з найвизначніших пізньопалеолітичних стоянок Європи й Азії - Мізинська (Коропський район). Будучи випадково виявленою на початку віку й досліджувана Хв.Вовком і П.Єфименком, Л.Чикаленком і М.Рудинським, І.Підоплічком і автором та іншими, вона стала **стадоном** поселення родового колективу первісних людей пізньопалеолітичної епохи зі всіма характерними особливостями його господарського, виробничого, побутового і духовного життя. Знайдені на ній високохудожні твори первісного мистецтва - живопису, графіки й скульптури - не мають собі аналогій у світовому пізньому палеоліті.

Цікава і науково важлива стоянка ранньої пори пізнього палеоліту, виявлена вчителю історії Кіосівської школи Щорського району П.Телочком, досліджувалась в середині 60-х років.

На закінчення цього огляду слід зупинитися на стоянці в с.Журавка Варвинського району, дослідженій М.Рудинським в кінці 20-х років. Із-за специфічного (здрібненого) характеру крем'яних виробів та інших особливостей стоянку довгий час датували самим кінцем палеоліту (епіпалеолітом та мезолітом). Насправді ж ці особливості пояснюються належністю стоянки групі рухливих мисливців, що так далеко замахнулася на північ зі степового Надчорномор'я, в якому такі пам'ятки складали окремий (локальний) варіант пізньопалеолітичної культури. З цією думкою погоджується тепер більшість дослідників.

Як і інших регіонах України, палеоліт на Чернігівщині змінився мезолітичною епохою, також добре продемонстрованою характерними для неї пам'ятками, краще відомими знову ж таки вздовж Десни.

В.Ф. Лякін (Київ,

ДО ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Музей гетьманства у Києві існує 3 роки і створення його експозиції потребує ще чимало часу. В цих умовах особливе значення набуває накопичення матеріалів із письмових джерел, що відображають епоху козацької гетьманської держави. Музей активно збирає відповідні вітчизняні друки, вивчає фонди київських архівів, виконує переклади книг і статей, виданих українською діаспорою іноземними мовами. Такий матеріал ми знаходимо в шоквартальних англійських журналах "The Ukrainian Quarterly" ("Український кварталник") і "The Harvard Ukrainian Studies" ("Гарвардські Українські дослідження"), котрі видаються відповідно з 1949 та 1973 рр. З тих робіт, що перекладені, настільною книгою для наших істориків може стати двотомник Юрія Гаєцького "The Cossack Administration of the Hetmanate" ("Козацька Адміністрація Гетьманства"), в якій чудово систематизовані дані 10 козацьких полків Гетьманщини та їх сотень. Скорочено, в силу наслідків періода "Руїни", наводяться відомості про полки Правобережжя та ті, що існували короткий час. Наведені всебічні дані про генеральну, полкову та сотенну старшину. Ми постійно користуємося цією працею як довідковим матеріалом. Досить часто задовольняємо запити нинішніх нащадків козаків відносно долі їх далеких предків. Налагоджуються стосунки музею з цими людьми. Вони беруть участь в тематичних читаннях, що періодично проводяться нами, надають допомогу музею в придбанні експонатів.

В цьому році розпочато переклад іншої, спільної праці Юрія Гаєцького і Олександра Барана "The Cossacks in the Thirty Years War" ("Козаки в Тридцятирічній війні"). Публікація на цю тему є практично єдиною. Особлива її цінність полягає в широкому використанні авторами матеріалів з архівів Ватикану, Венеції, Відня, Варшави та Праги.

Над книгою "Козацька Адміністрація..." автор працював 10 років, об'єднавши в ній дані з 230 джерел, що були видані раніше. З часу її виходу минуло 18 років. Відкриваються нові імена та факти. Порівняння даних Гаєцького з тими, що подані у монографії Дмитра Дорошенка про його предка - гетьмана (видана в 1985 р.) дозволило нам знайти ще 60 імен старшин головних полків і біля сотні представників охочекомонних, компанійських та слобідських полків, які в праці Гаєцького не

відображені. Чимало імен представників козацтва Київського полку дала розробка музеєм, з допомогою архівів Києва, теми "Козацькі подвір'я на Подолі". Можна припустити, що подальше вивчення архівів Чернігівщини та інших областей України безумовно забезпечить відкриття ще невідомих фактів, які збагатять історію козацтва в особах, до неї причетних.

Вивчення хронологічних даних Чернігівського полку показує, що в той час, коли вони є достатньо повними щодо полкової старшини, то в сотнях трапляються прогалини, не заповнені іменами сотників. У Білоусівській і Березинській сотнях вони налічують декілька десятків років. Це означає, що в джерелах, якими користувався автор, події тих років не знайшли свого відображення. Напрошується висновок, що історикам Чернігівщини необхідно заповнити ці прогалини, користуючись в першу чергу місцевими архівами.

Безумовний інтерес викликають відомості про козацькі сім'ї, що командували сотнями не одне десятиліття. Три покоління Брежинських несли службу у Понорниці. Рід Бобир'єв у Стольному керував сотнею понад 50 років. Сахновські в Мелі були сотниками 9 разів. У Сосинці міс службу брат гетьмана Дорошенка та ще 2 представники цієї родини. Свого часу історик Оглоблин звернув увагу на те, що козацтво залишило пам'ять про 20 родин, які тісно були пов'язані з подіями гетьманської доби. Багато з них вірою і правдою несли службу в полках Чернігівщини. Крім вже названих, можна також згадати Олександровичів, Журахівських, Золотаренків, Левидьких, Марковичів, Миклашевських, Ракушко-Романовських, Самойловичів, Тарасевичів і Томар.

Чи знайшли вони належне місце в виданих раніше монографіях та статтях? В XIX ст. і в I-й третині нашого століття, судячи з бібліографії, яка приведена Юрієм Гасцьким, 20 авторів надрукували з цієї тематики близько 30 праць. Назви і автори деяких з них такі: "Останні Київські сотники" Андрієвського (1896); "Прилуцький осаул Михайло Мовчан..." Антоновича (1895); "Старшина Лубецького полку в 1777 р." Астраба (1912); "Сулими на Переяславщині" Бойка (1928) та його ж праця "Іваненки на Переяславщині"; "Вороноківська сотня Переяславського полку" Федоренка (1915); "Ніжинські полковники" Лазаревського (1854); "Списки відомих сотників Мглинських" Страдомського (1853) та ін.

Неможливо не помітити, що в I-й третині XX ст. подібних досліджень було 10, а в 40-х-60-х роках лише одне, та й те за кордоном: невелика стаття Теофіла Коструби про славнозвісного Корсунського полковника Мрозовенка-Мрозовицького, якого на батьківщині славили ще лірники.

Якщо продовжити цей перелік, то можна переконатися, що крім названих робіт Антоновича, Лазаревського і Страдомського, інших, які мають відношення до Чернігівщини, не було, якщо не рахувати широкого освітлення ролі Вуяковича - цього "Державного канцлера України" в книзі Оглоблина "До історії Руїни" (1928). Таким чином, роль Стародубського, Чернігівського, Ніжинського та Прилуцького полків у співвідношенні до їх чисельності, займаної території, військової діяльності та чисельності виходців з Чернігівщини в генеральній старшині, відображена в існуючій історичній літературі явно недостатньо. До того ж власне тут розгорталася кар'єра гаданого автора "Літопису Самовидця" Ракушки-Романовського. В Ніжині він був сотником, суддею та наказним полковником, а завершував свою козацьку службу генеральним скарбником. Притому ж його називали найкращим з них.

Величезний Ніжинський полк у 1663 р. був розділений гетьманом Брюховецьким на 3 частини. Тим самим було забезпечено створення Стародубського та Глухівського полків (останній через 2 роки знову злився з Ніжинським полком). Крім того, Ніжинський полк передав частину сотень Чернігівському та Київському полкам, а представників старшини також в інші полки.

Стародубським полковником (1706-1708 рр.) був майбутній гетьман Іван Скоропадський. Прилуцький полковник Петро Дорошенко став гетьманом правобережної України (1665-1676 рр.). Дмитро Горленко, полковник Прилуцький перейшов на сторону гетьмана в екзилі Івана Мазепи і співпрацював з послідовником Мазепи Пилипом Орликом. Тиміш Носач, також з Прилуцького полку, служив генеральним обозним при 3-х гетьманах: Богданові Хмельницькому, Іванові Виговському та Павлові Тетері. Полковниками у Чернігові були Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович, а писарем - Іван Скоропадський, наказним гетьманом того ж полку був Павло Полуботок. Батурин та Глухів, дві гетьманські столиці, знаходилися в межах Ніжинського полку.

Все це свідчить про необхідність продовжувати дослідження та підготовку робіт з історії полків, їх сотень та старшини Чернігівщини. Залишається побажати історикам козацької доби успіхів у цій діяльності, нових знахідок і публікацій, котрі могли б поповнити мозаїчну картину історії України новими яскравими відтінками і тим самим продовжити благородну справу, котру 100 років тому почав В.В.Тарновський.

О.І.Травкіна (Чернігіє)
ПРО АТРИБУЦІЮ РЕЧЕЙ З ПОХОВАННЯ ТРОЦЬКОГО
МОНАСТІРЯ М.ЧЕРНІГОВА

Під час ремонтно-реставраційних робіт, які проводилися у 80-ті роки на території Троцького монастиря, було виявлено поховання з північного боку Троцького собору. Знайдені предмети відразу привернули до себе увагу: це дві зірки орденів Анни та Володимира, комір та обшлага рукавів, таптовані сріблом, на обшлагах - гузілки з зображенням герба м.Чернігова.

Кому могли належати нагороди, хто був похований у склепі Троцького монастиря?

Орден св.Анни був введений в Росії у ХУІІІ ст. Він мав 4 ступені і складався з зірки та червоного хреста з зображенням св.Анни. Зірка призначалася тільки для вишого, першого ступеня ордену, яким нагороджувалися виключно генерали та відповідні їм за рангом цивільні чиновники - не нижче ІV класу. ІV клас, згідно з "Табелем про ранги", відповідав військового чину генерал-майора або цивільному чину дійсного статського радника. Генерал-майор міг командувати полком, дійсний статський радник обіймати посаду губернатора.

Орден св.Володимира теж був введений в Росії у ХУІІІ ст. Він поділявся на 4 ступені, дві перші ступені мали зірки. Зірка св.Володимира з поховання, належала до ордену ІІ ступеня, тому що згідно з правилами нагородження, чини не нижче ІV класу могли бути нагородженими орденом св.Анни та орденом Володимира ІІ ступеня.

Таким чином, проаналізувавши ордени, можна зробити висновок, що особа, яка була похована біля Троцького собору мала чин не нижче ІV класу і могла бути командиром полку чи губернатором. Підтвердження цій гіпотезі було отримано внаслідок детального вивчення коміра та обшлагів мундира. Комір, довжиною 53 см, шириною 9 см та обшлага, шириною 8,3 см, виконані з коричневого оксамиту, таптовані срібними нитками. Візерунок складається з грядки запитків фантастичної рослини з вусяками на кінцях, що чергуються, по краю йде широкий зигзагоподібний бордор.

Відомо, що в 1811 році були затверджені візерунки шиття для мундирів цивільних губернаторів, а потім і інших чиновників. Для різних

рангів чиновників та окремих відомств розробили певні візерунки, які відрізнялися один від одного. Якщо порівняти візерунок на комірі та обшлагах з поховання біля Троцького собору, з візерунками шиття, які отримали губернатори (зберієся візерунок такого шиття, затверджений імператором), то бачимо, що вони співпадають.

Таким чином, можна зробити висновок, що комір та обшлага належали мундиру губернатора. Обшлага мають металеві гузілки жовтого кольору, де зображений одностовпний орел з хрестом - герб м.Чернігова. Тобто особа, яка була похована в монастирі обіймала посаду чернігівського губернатора.

Хто ж з чернігівських губернаторів міг бути тут похований?

Візерунки шиття мундирів, які були введені в 1811 році, в 1831 році Миколою І дещо модернізуються. Всі коміри виготовлялися вже з червоного сукна. Тобто мундир належав особі, яка була губернатором в 1811-1830-ті роки. Техніка виконання зроек орденів - вони шиті металевими нитками, також вказує на те, що вони були виготовлені в кінці ХУІІІ-поч.ХІХ ст.

Якщо ж звернутися до конкретних осіб, які були чернігівськими губернаторами в цей період, то увагу привертає, насамперед, перший чернігівський губернатор барон Іван Васильович Френсдорф, який перебував на цій посаді з 1802 по 1813 рр. Як видно з його послужного списку, він був дворянського роду, судачи з правниці, можливо, німець за походженням. Перебував спочатку на службі у війську польського короля, а потім перейшов на службу до російського війська. Розпочавши службу поручиком, він дослужився до генерал-майора лейб-гвардії Гамбінського полку, за службу "пожалован почетным командиром державного ордена св.Иоанна Нерусалимского". Можливо, як іноземцю, йому був наданий титул барона, як тоді було прийнято в Росії.

В 45 років І.В.Френсдорфа призначено чернігівським цивільним губернатором, йому був наданий чин дійсного статського радника, нагороджено орденом Анни І ступеня та Володимира ІІ ступеня, а також орденом св.Георгія ІV ступеня.

Можливо, ордені та частині мундира, належали саме першому чернігівському губернатору І.В.Френсдорфу, якого поховали на території Троцького монастиря.

О. Павлова (Київ)
МАТЕРІАЛИ М. КОШОВИНСЬКОГО У ФОНДІ Д. КОСАРИКА
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І
МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Колекція документів українського літературознавця, прозаїка Дмитра Косарика, що знаходиться на державному зберіганні у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва може бути додатково інформативною щодо творчості Михайла Кошовинського, більшим знайомством з його родиною - Іриною, Хомою і Катериною, а також історією заснування музеїв письменника в містах Вінниці та Чернігові.

У фонді Д. Косарика за № 513 відкладлося по загальній темі 10 справ - 34 документи за 1920-ті - 1965 рр. Серед них листи, спогади, фотографії, афіші.

Епістолярна спадщина Д. Косарика - листи від Ірини Кошовинської, Хоми і Катерини Кошовинських з Уфи та Чернігова; прозаїка Дмитра Дукляновича зі Львова, літературознавців П. Жура з Ленінграда, М. Ясамані з Грузії та ін. Ці матеріали датуються 1943-1964 рр.

У фонді також відклалися подарунк Д. Косарику від І. Кошовинської - спогади історика В. Фресенка про зустрічі із М. Кошовинським на острові Капрі, 1962 р.

Фотовітнини зафіксували відкриття Вінницького музею М. Кошовинського 8 листопада 1927 року, також групове фото - Хома Кошовинський з невідомими особами поч. 1920-х рр.; декілька фото самого будинку-музею письменника в м. Чернігові 1930-ті рр. Привертає увагу також групове фото - Хома Михайлович, Катерина Яківна, Олександр Антаскіна під час зустрічі в музеї М. Кошовинського з молодими на той час, але уже знайомими серед читачів, письменниками Олексом Ющенком, Дмитром Білоусом, Миколою Шереметом, Дмитром Косариком 29 грудня 1952 року.

Л. П. Сангуніна (Суми)
ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
СХІДНИХ ПОВІТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
МІСЦЕВИМИ ДОСЛІДНИКАМИ

Історія досліджень фольклору та етнографії східного регіону колишньої Чернігівської губернії залишається поки що не вивченою. Наведемо окремі дані з цього питання.

Цінними джерелами відомостей щодо побуту козацької старшини є Шодєнник генерального підкаרבія Я. А. Марковича (вівся з 1717 по 1767 р. у с. Сварковому, Глухові) та Великий діаріш генерального хорунжого М. Д. Ханенка (вівся з 1719 по 1754 р.).

Автором етнографічного нарису про м. Вороніж Глухівського повіту та більше ста інших етнографічних і літературних праць є уродженець та більше ста інших етнографічних і літературних праць є уродженець Глухова письменник і етнограф І. Г. Кулжинський (1803-1884). У найвідомішій його етнографічній праці "Малороссійская деревня" (М., 1827) наводиться близько десятка записаних у Вороніжі пісень, а на основі зібраних в цьому місечечку матеріалів описуються весняні свята, обжинки, вечорниці, весілля тощо.

Цікаві етнографічні відомості містяться в праці уродженця с. Дунаець Глухівського повіту етнографа, фольклориста, поета, перекладача, колекціонера М. А. Маркевича "Обычаи, поверья, кухня и напитки современных малороссиан" (К., 1860).

Записані у Глухівському повіті ученим-природознавцем, філософом, істориком, фольклористом, письменником, першим ректором Київського університету М. О. Максимовичем (1804-1873), чий дитячі роки минули в Шостці, де працював його батько, та в с. Турчанівці, де мешкав дядько відомий педагог І. М. Тимківський, народні пісні увійшли до збірки "Малороссійские песни" (1827). До їх числа належить "Хмиллился густі дози, відкіль вітер віє", "Розлилися води на чотири броди", "Ой зав'яло вінка да на всі святки". До другої збірки "Українские народныя песни" (Ч. 1 - 1834) було включено славнозвісну "Песнь о выходе на линию" ("У Глухові у горді всі давони давонять"). Матеріали для книги "Дни и месяцы украинского селянина" (1856) було зібрано на берегах Десни та її притоки Шостки.

Після відомості про народну медицину поданося в працях лікарів за фахом, фольклориста та етнографа за покликанням, уродженця с.Понори Копотонського повіту С.Д.Носа (1828-1901), зокрема "Про вживання народом горіщиті", "У всякого народа своя природа", "Про хвороби і як їм запобігати". Більшість фольклористично-етнографічних матеріалів дослідника залишилася неопублікованою. Ця частина його старшини становить близько 16 тис. аркушів рукописних збіроч фольклору та етнографії.

Важким є внесок в українську етнографію П.Я.Дитвинової-Бартош (1833-1904). З двох видань УРЕ лише в другому поданося правильні відомості щодо місця її народження - хут.Теребетч. (тепер не існує) Глухівського повіту. До речі, в фондах Сумського краєзнавчого музею зберігаються документи з сімейного архіву Бартошів, які незаперечно засвідчують, як місце народження дослідниці, так і день і місце цієї події. З 1886 р. і до смерті П.Я.Дитвинова жила в Землянці, вчителюючи тут, проводячи велику дослідницьку роботу і публікуючи переважно етнографічні статті. В 3-му тому "Матеріалів до українсько-руської етнології" (Львів, 1900) надруковано її найважливіший етнографічний твір "Весільні обряди і звичаї у с.Землянці", а зібрані в цьому селі пісні - в "Сборнике материалов по малорусскому фольклору А.Н.Малинки" (Чернігів, 1902). В статті дослідниці "Закрутки і заломки" (КС-1899-№ 3) розповідається про чаклунство в с.Землянці. Широкий резонанс викликала стаття "Как сказки в старину людей старых на дубок" (КС-1885-№ 6), написана на основі спогадів селян Землянки Марфи Гут'ярихи (1787-1881) і Науна Савченка (1813-1881). Грунтовною є праця Дитвинової "Південнорусский народный орнамент" (К., 1872, 1898, X, 1902). Її першу належали праці "Куринца-богини родимости сиверян" (1884), "Русские народные узоры" (К., 1872) та багато інших.

В історико-етнографічній розвідці "Село Локотки Глуховського уезда", опублікованій в "Замітках Чернігівського губернского статистического комитета" (Чернігів, 1866 - кн.1) місцевий співісник І.Танський розповів про народну мову, їжу, одяг, житло, основні заняття населення, народну медицину, обряди (при обжинках, косовиці, хрестинах, весіллі, похоронах, закладі хати), місцеві повір'я і забобони; навів шедрівки, прислів'я, приказки, загадки, народні пісні, зокрема "Як пішов я по дворах", "Ой, чие то поле" та інші. З сторінок цієї невеличкої за обсягом

книжечки у всій новині постає життя конкретного українського села середини ХІХ ст.

У "Киевской старине" друкувалися записані дячком с.Куринь Копотонського повіту І.Етороним місцеві легенди, перекази. Так, у названому часописі за січень 1904 р. було опубліковано його статтю "Село куринь (Копотонского уезда) и его старина", а за березень того ж року - статтю "Из народной памяти".

Визначним фольклористом і етнографом був уродженець м.Вороніж Глухівського повіту І.С.Абрамов (1874-1960), основна наукова діяльність якого припадає на дореволюційний період та перші 10-15 років радянської влади. Він залишив етнографічний опис рідного Вороніжжа (Кіивая старина - 1905), праці "Быт и песни населения Глуховского уезда" (Кіивая старина - 1905) з описом одягу, весільних звичаїв і обрядів, народних пісень та "Под родным солнцем: экскурсия по России" (1914) з рядом етнографічних нарисів. Його перу належать "Черниговские малороссы: этнографический очерк" (Кіивая старина), "О курских сказках: этнографический очерк" (Кіивая старина), "Деревенские очерки" (Журнал для всех), чимало етнографічних та фольклорних розвідок.

Ряд етнографічних статей, зокрема "Еще о колядах и щедривках в Черниговщине" опублікував у "Киевской старине" С.В.Ркитицький (1876-1934).

Наведені тут згадки про етнографічні і фольклористичні праці та їх авторів зі східного регіону Чернігівщини лише порушують висвілену в заголовку тему, яка ще чекає своїх дослідників.

І.І. Винищук (Київ)

УРОДЖЕНЦІ ЧЕРНІГІВЩИНИ - ГРОМАДЯНИ АВСТРАЛІЇ

Українці, які в різні часи через економічні та політичні причини змушені були покинути батьківщину, на чужині утворили чимало організацій, метою яких було запобігти асиміляції та прислужитись справі збереження української незалежності. Типовою щодо цього є й доля чернігівців, що опинились на зеленому материкау.

Григорій Вишневий народився 1919 року на хуторі Займищі кол.Боголицької волості (нині Талалаївський район). Диплом учителя української мови й літератури одержав у Києві (1940 р.). В час війни був вивезений на роботи до Німеччини; учителював у таборі Ді-Пі у Ганновері. До Австралії прибув 1949 року, де доповнив студії журналістики в Мельборні, славистики - в університеті ім.Монаша. Був учителем і керівником українських суботніх шкіл у Мельборні (1953-1973), вчителем в австралійських середніх школах (1963-1981), координатором української програми в державній Школі Модерних Мов у Мельборні від її заснування (у 1975 р.) до 1992 р. В Австралії вийшли дві антології Г.Вишневого, у Німеччині - "Фонетика української мови" (1946) та "Морфологія української мови" (1947). Перекладав українською мовою твори з німецької, польської, російської та англійської літератур. Поезії Г.Вишневого з'являлися в українській періодичній Австралії та інших країн української діаспори. В Україні 1992 р. вийшла його збірка поезій "Моя любов пораняна і втегрована".

Панас Верещака народився на хуторі Веселому біля Сосниці 29 жовтня 1903 р. Навчався в гімназії в Сосниці. 1929 року закінчив Київський енерготехнічний інститут. 1944 року емігрував до Праги, пізніше до Німеччини. Працюючи в адміністрації ПРО (Міжнародна організація для справ втікачів), зблизився з центром екзильного уряду УНР й брав участь в його діяльності. До Австралії переїхав 1949 р.; спочатку поселився в м.Беналдла, а потім у Мельборні, де був активним в громадському і політичному житті. Довгий час обіймав посаду крайового голови партії УНДС (Український національний державний Союз), був членом-засновником Товариства сприяння УНР (Українська народна рада) в Австралії, членом управи і заступником голови СУОА (Союз українських організацій Австралії), головою Політичної ради СУОА (1959-1961),

членом Української громади Вікторії та Української центральної шкільної Ради.

В Ітангороді (нині Гінгінський район) народився 1912 року Костянтин Гімелерайх. Після закінчення аспірантури в Гідробіологічному інституті АН УРСР (1940 р.) працював у ньому старшим науковим співробітником. Від 1943 - учасник УПА і начальник штабу Р.Шухевича, нагороджений за мужність відзнакою УПА і Золотим хрестом заслуги. Від 1951 року - в Австралії, де, поселившись в Мельборні, активізувався як провідний діяч УРДП (Української революційної демократичної партії). Був засновником гасети "Українець в Австралії" (1956), залишив мемуари "Річка обігочна" (1941) та "Спомини командира відділу особливого призначення УПА-Схід" (1987) в серії літопису УПА.

Анатоль Кордовський народився в Ніжині 26 грудня 1916 року. Закінчив Харківський електротехнічний інститут (1939); емігрував до Німеччини (1945), жив у Бельгії (1947-1948). До Австралії приїхав 1950 року і оселився в Сідней. Працював інженером-проектувальником у Компанії електрифікації Нового Південного Вельсу (1957-1982). У 1953-54 рр. - голова стейвової ради Української громади Нового Південного Вельсу, член представництва Виконавчого органу УНР на Австралію, член-засновник і член управи Товариства українських інженерів в Австралії. Автор дописів до українських часописів у Німеччині і Австралії, праці "Отрим конституційного законодавства УНР" (Німеччина, 1959) та публіцистичних статей.

Мистецтвознавець та маляр Валентина Лапа народилася в Ніжині у 1909 р. Після закінчення Київського художнього інституту очолювала відділ народного мистецтва у Полтавському художньому музеї. Від 1949 р. жила у народного мистецтва у Реставратором картин і вчителем рисунку в середній Брізбані, працюючи реставратором картин і вчителем рисунку в середній школі м.Ісевич. Брав участь у церковному житті місцевої Святопокровської парафії УАПЦ і дригував церковним хором; автор іконопису цієї церкви. В Прилуках 2 жовтня 1933 р. народився Володимир Любка. В Австралії - від 1949 року. Поселився в Сідней, від 1972 р. - настоятель парафії св.Афанасія в Гренвілі. З 1969 р. член консисторії УАПЦ, митрофорний протоієрей.

Також з Ніжини походить Марія Малиш-Федоренць (нар. 20.01.1885 р.). У Києві закінчила гімназію та музично-драматичну школу ім.Лисенка. Тут же від 1907 р. виступала в театрі М.Садюкського, знала М.Занковецьку, П.Саквасинського. У 1951 р. разом з чоловіком, артистом-співачком Г.Миколаєнком, приїхала до Австралії і поселилася в Мельборні. На українській сцені подружжя було відоме як Анастасія та Іван Маринюки

У 1955 р. Малиш-Федорець для Музично-драматичного театру-студії при Об'єднанні демократичної української молоді ставила "Майську ніч", "Сватання на Гончарівці" та ін.

Клара Сліпченко народилася в Прилуках 21 жовтня 1923 р. До Німеччини емігрувала 1943 р., 1950 року переїхала до Австралії і поселилася в Сідней. У 1948 р. закінчила музичну Академію у Мінхені. Працювала концертною піаністкою і вчителькою музики при Сіднейській консерваторії, з 1968 р. - екзаменатор Австралійської музичної іспитової комісії. Від 1955 р. була членом Музичної асоціації вчителів Нового Південного Вельсу (довгий час входила до її ради), від 1987 р. - член Асоціації "Естерфорд Синіх Гір".

Ю. Я. Кулініч (Качанівка)

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК В СЕЛИЩІ КАЧАНІВКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Урочище Качанівка - унікальна пам'ятка історії, культури та природи, видатний зразок палацово-паркового мистецтва.

Урочище одержало назву від прізвища одного з його перших власників - придворного співака Ф. Качанівського, що поклав початок мистецьким традиціям Качанівки. З 1772 року Качанівка перейшла у власність російського полководця генерал-фельдмаршала П. О. Румянцев-Задунайського, який в той же час був Президентом Малоросійської Колегії, Головним Командиром Малоросійських козацьких полків, Запорізьких козаків і Української дивізії. Останній перетворив колишній хутір на чудову садибу з палацом в романтичному стилі і парком.

Відтоді Качанівка формується як унікальний палацово-парковий ансамбль і на сьогодні є єдиною в Україні садибою кін. ХУІІІ-поч. ХХ ст., що збереглась як цілісний комплекс житлових, господарських, культових споруд і ландшафтного парку.

Протягом майже всього ХІХ ст. Качанівка належала поміщикам Тарновським - людям прогресивних поглядів, обізнаним в питаннях культури і мистецтва. В цей період садиба перетворилась на літературно-мистецький центр. Тут діяв театр, оркестр, влаштовувались виставки тощо. Неодноразово тут перебував Т. Шевченко (вперше у 1843 р., востаннє - у

1859 р.). Качанівка пов'язана з творчою біографією М. Гоголя, де, за спогадами старожилів, він вперше читав в тісному колі друзів "Тараса Бульбу" і "Вечори на хуторі біля Диканьки". Саме тут у 1838 році М. Глінка написав окремі частини опери "Руслан і Людмила" (зокрема "Марш Чорномора" і "Баладу Фіна"), романси на вірші українського поета-романтика В. Забіли. У Качанівці І. Репін розпочав роботу над своїм знаменитим полотном "Запорожці", написав картини "Вечорниці", "Алея в парку". В історію садиби назавжди вписали свої імена С. Гулак-Парку, В. Армемовський, В. Забіла, М. Вовчок, Є. Гребінка, В. Штериберг, М. Врубель, І. Прянишников, брати Маковські, Л. Жемчужников, М. Максимович, Д. Яворницький. На початку ХХ ст. Качанівку відвідали К. Петров-Водкін, М. Добужинський, в радянський період тут побував О. Довженко.

За своїм культурним значенням Качанівка може бути поставлена поря з такими історико-меморіальними центрами літературно-мистецького життя, як репінські "Пенати" або садиба в Абрамцево.

Широку відомість принесла Качанівці унікальна колекція історико-культурних цінностей, зібрана у другій половині ХІХ століття останнім з родини Тарновських Василем Васильовичем-молодшим. Це зібрання нараховувало кілька тисяч безцінних пам'яток історії - експонати часів Київської Русі, особисті речі Б. Хмельницького, С. Палія та інших військових і політичних діячів України. Там зберігся рукописний фонд оригінальних матеріалів М. Гоголя, М. Глінки, М. Костомарова, М. Максимовича та ін. В колекції налічувалось близько 800 особистих речей, рукописів, малюнків, листів Т. Шевченка. В. Тарновський завжди вбачав в своєму зібранні "суспільне надбання", тому заповідав його місту Чернігову. З часом колекція лягла в основу Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, Державного музею Т. Г. Шевченка в м. Києві, чимало експонатів було передано в різні музейні заклади колишнього Радянського Союзу. Документальні та рукописні матеріали з колекції В. Тарновського нині зберігаються в архівах НАН України.

В Качанівці було також значне зібрання західноєвропейського та російського живопису. Серед найвизначніших художників Качанівського зібрання можна назвати Тен'єра, Денієра, Ван-Дейка, Воробйова, Штериберга, Брюллова, Іванова, Кіпренського, Айвазовського. На жаль ця колекція була розпорощена по музеях України, СНД та зарубіжжя.

Враховуючи історичну, архітектурну та художню цінність качанівської садиби, постановою Уряду України від 24 листопада 1984 р. № 584 ансамбль пам'яток історії та культури було оголошено історико-культурним заповідником.

Качанівський заповідник - один з найбільших в Україні (його загальна площа - 600 га). Крім палацу в заповіднику збереглися Георгіївська церква, альтанка Глінки, господарські споруди, паркова архітектура. За останні роки активізувалась робота по відновленню основних об'єктів заповідника, ландшафтів парку. Розпочато капітальний ремонт інженерних комунікацій та мереж садиби, завершується її газифікація, здано в експлуатацію житлові котеджі для спеціалістів заповідника.

Концепція розвитку заповідника передбачає повне відновлення та музеєфікацію палацово-паркового ансамблю садиби, туристсько-екскурсійне обслуговування, проведення представницьких національних і міжнародних мистецьких, наукових конференцій, симпозіумів, фестивалів тощо. Вже зараз в заповіднику розробляється екскурсійний маршрут під умовною назвою "Столиця - садиба", який зв'яже Київ і Качанівку. Все частіше заповідник стає місцем проведення культурно-мистецьких заходів районного і обласного масштабу. Останній відбувся в день 5-ої річниці незалежності України. Як сказав присутній на святі Ічнянський поет М.Московка: "Кожного разу, повертаючись в Качанівку, відчуваєш, що це справжній осередок духовності".

На сьогодні гарантом виконання наміченого є стабільне і достатнє матеріально-технічне та фінансове забезпечення. Частково у цьому допомагає Міністерство освіти, культів, науки і мистецтва Баварії.

Після завершення реставраційних робіт у Качанівці матимемо змогу відтворити унікальний ансамбль палацово-паркового мистецтва України, ефективно використати його в культурно-просвітницьких та наукових цілях.

С. П. Панета (Качанівка)

СПОГАДИ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО ПРО В.В. ТАРНОВСЬКОГО І КАЧАНІВКУ

Немає в історії нічого більш захоплюючого і хвилюючого як живе свідцтво очевидця про ту чи іншу подію або ж особу. Тим більше, коли за щасливим збігом обставин той очевидець виявляється професійним істориком, людиною високої національної свідомості. Саме така удача випала на долю науковців історико-культурного заповідника "Качанівка", коли в інституті рукопису ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України був розшуканий рукопис Д.І.Яворницького "В.В.Тарновський".*

Серед документальних свідцтв про Качанівку та її власників це один з небагатьох цілком закінчених творів, який до того ж є гарним зразком мемуарної прози. Він охоплює події 1887 року, коли Яворницький, повертаючись з поїздки на Соловки, завітав до Качанівки, аби ознайомитись з колекцією В.Тарновського. У вільному оповідному стилі Яворницький змальовує історію свого знайомства з Тарновським, перебування в Качанівці, поїздки з Тарновським на Запоріжжя. Розповідь насичена багатьма епізодами, які відтворюють атмосферу епохи, дають яскраві психологічні характеристики діючих осіб.

Для дослідників історії Качанівки рукопис дає чимало безцінних свідцтв, які суттєво доповнюють, уточнюють, а де в чому змінюють попередні уявлення про садибу і її власника - В.Тарновського (молодшого). Є в рукописі і певні неточності, і тенденційність в оцінці особи Василя Васильовича, проте на те були свої причини. По-перше, рукопис створювався Яворницьким в 30-х роках ХХ ст., тобто через 40 років після описуваних подій - безумовно, за давністю часу деякі деталі зтерлися з пам'яті історика. Так, наприклад, Яворницький пише, що від Качанівської церкви в чотири боки світу прокладені алеї по три версти кожна. Це явна помилка, бо центральна, орієнтована на захід, алея, що з'єднує церкву і палац, довжиною всього 450 м. Також помилковий переказ Яворницьким розповіді Тарновського про те, що Качанівку у Румянцева-Задунайського купив його дід. Як відомо, Качанівку у сина Румянцева-Задунайського придбав управляючий Григорій Помека і заповів її своєму пасинку Григорію Степановичу Тарновському, а той, в свою чергу, залишившись бездітним, одписав помістя своєму небожу Василю, батькові Василя Васильовича (молодшого).

Однак більш прикре враження, ніж ці цілком зрозумілі неточності, залишає явно тенденційна оцінка особи Василя Васильовича. Навіть не беручи під сумнів всі ті обурюючі висновки Тарновського, які так емоційно описує Яворницький, треба відзначити, що акцент, розставлений автором, навмисне зменшують масштаб особистості Тарновського, однобічно висвітлюють його характер. Надто рельєфно виписані його "примхи" і ніби між іншим констатуються позитивні риси і вчинки.

Сьогодні важко сказати, чи покривляв якоюсь мірою душею Дмитро Іванович, створюючи саме такий портрет Тарновського, але, як би то не було, тотальні рукописи до друку, він не міг не враховувати, що позитивний образ напівтіобителя ніяк не міг би з'явитись в радянській пресі тих часів. Треба також врахувати і те, що Яворницький в ті роки знаходився під пильним контролем НКВС і мав репутацію буржуазного націоналіста, так що можна собі уявити, яким чином могло бути тлумачено вихваляння ним класового ворога.

Проте, навіть при подібній несприятливій трактовці образу Тарновського неупереджений читач може без особливих труднощів домаювати ті визначальні риси його особистості, які приваблювали до нього багатьох крапних людей свого часу. Яворницький сам називає дві головні прикраси господаря Качанівки: парк і колекцію старожитностей. Це визначає для нас людину в першу чергу віддану мистецтву і національній історії. Ті його прикраси були підтвержені всім життям, безкорисливістю його в цій справі, найяскравіше проявилась в тому, як він розпорядився своєю дорожочіною колекцією. Тарновський безумовно був вірним, щирим і щедрим другом. Які б анекдотичні випадки не супроводжували подорож Яворницького і Тарновського на Запоріжжя, не треба забувати, що все це робилось на кошти Василя Васильовича, та до того ж варто звернути увагу на те, як по дитячому широко і смиренно йшов на примирення пишній пан Тарновський. А кому, як не Василю Васильовичу, мав завдячувати Яворницький за видання своєї книги "Запоріжжя в остатках старини і претаннях народу"? А вже 1000 карбованців, які вислав він Яворницькому, були на ті часи чималенькою сумою, а рекомендація "члену совєта по делам печати" В.М.Юзефовичу визаюдила книгу з цензурної пастки.

Безумовно, ми далеко від того, щоб складати Василю Васильовичу Тарновському панеїрику - він, безперечно, був дуже сусперечливою людиною - проте за дрібними життєвими подробицями втрачати відчуття масштабу його особистості було б непростимом короткозорістю.

Чудові слова і прекрасні фарби знайшов Яворницький для опису садби Тарновського. Все в ньому свідчить на користь господаря, хоча його роль у впорядкуванні маєтку особливо не підкреслено. Найважливішу тут відіграв атмосферу садби, її романтичних куточків і переклад пов'язаних з ними, краси і впорядкованості всього укладу життя. Слова Дмитра Івановича переконаливо підтверджують окремі захоплені свідчення очевидців, які в різні часи відвідали Качанівку.

*Підготовлений нами до друку і опублікований в альманасі "Хроніка-2000", № 6.

Т.І.Сиводід (Чернігів)

ІСТОРІЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ДОКУМЕНТАХ ОСОБИСТОГО ПОХОДЖЕННЯ І КОЛЕКЦІЯХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Аналізуючи документи особистого походження, слід виділити фонд Петраша Георгія Йосиповича (1901-1985) - художника, красанавця (Ф.Р.5322.-Оп.1.-17 од.зб.).

Г.Й.Петраш народився в Києві у родині агронома. У 1929 р. закінчив факультет живопису Київського художнього інституту. З 1939 р. жив і працював у Чернігові, спочатку в артілі "Кістя", а з 1944 р. з невеликими перервами у Чернігівському історичному музеї. Після виходу на пенсію продовжував досліджувати чернігівські пам'ятки, малювати картини для музею та архітектурно-історичного заповідника.

У фонді зосереджені матеріали про пам'ятки історії та архітектури краю, в першу чергу про чернігівські собори, вивченню яких Г.Й.Петраш віддав багато років. Це дослідження місцевих пам'яток Чернігівської школи зодчества ІХ-ХІІ ст. (спр.1); нотатки і роздуми красанавця щодо автора проекту будинку у с.Вікторівці - маєтку О.С.Рахманової, часу написання ікон Євелької Богоматері, відомості про виробництво казанів на Чернігівщині, про знахідки у 1972 р. фрагментів декоративно-тематичного панно біля Троїцького монастиря, "Катерининської" нлі голю, до записок

додаються замальовки, фотографії (спр.2); матеріали, присвячені Чернігівській фортеці Х-ХУІІІ ст. - хроніка, рукописи, панно-реконструкція, фотографії, малюнки (спр.4-8). Дуже цікаві дослідження Петранем сонячних годинників Спаського, Борисоглібського собору, П'ятиницької церкви.

Не менш цікавий і фонд іншого чернігівського краєзнавця - Лозовського Бориса Андрійовича (1907-1972) (Ф.Р-1522.-Оп.1.-98 од.зб.).

Б.А.Лозовський народився у с.Степанівка Менського району Чернігівської області у родині службовця. Трудову діяльність розпочав у 1929 р. на будівництві Харківського тракторного заводу. Потім були Дніпробуд, Маріуполь. У 1935 р. повернувся до Чернігова і до 1964 р. працював на фабриці музичних інструментів.

Все життя цікавився історією України і Чернігівщини, зібрав велику бібліотеку, колекцію нот, документів, фотографій і листівок з видами садів Чернігова, починаючи від поч. ХІХ ст., марок, монет, посуду. Б.А.Лозовський переписувався з відомими вченими, друкував статті, замітки, рецензії, сценарії. Останні 10 років життя наполегливо працював над монографією "Історія вулиць Чернігова". Крім історії і краєзнавства захоплювався садівництвом, квітникарством, полюванням.

Матеріали фонду - це, перш за все, документи самого Лозовського (особисті документи, грамоти, листи, рукописи статей і т.ін.) та документи і книги, зібрані краєзнавцем (купчі, грамоти, атестати, дипломи, послужні списки, фото, об'яви тощо). Серед них - стаття "Чернігівський Третьяков", присвячена В.В.Тарновському, в якій автор говорить, що заслуги В.В.Тарновського перед українською культурою не менші, ніж П.М.Третьякова перед російською, але чому ж тоді з назви Чернігівського історичного музею випало "імені В.В.Тарновського". Стаття була написана у 1972 р., а тільки з 1991 р. музей став знову носити ім'я мецената.

Значний інтерес для дослідників становлять топографічні карти початку ХХ ст. Ніжинського, Городницького, Кролевецького, Сосницького, Стародубського, Новозибківського, Борзенського повітів із зазначенням кордонів волостей, станів, ділянок мирових суддів і судових слідчих (Спр.38-43).

Багато цікавої інформації про м.Чернігів і його мешканців можна отримати з документів, що зберігаються в особистому фонді Пухтинського Вячеслава Костянтиновича (1888-1979) - кандидата історичних наук, викладача німецької, французької, латинської мов, краєзнавця (Ф.Р-1275).

Фонд складається з автобіографічних матеріалів, рукописів, статей, рецензій, листування, фотографій, перекладів. Серед них рукопис спогадів "Двадцять років у земстві" (Спр.19-20). Вони являють собою невеликі нариси, у яких життя міста описується за такими розділами: бібліотеки, музеї, театр, музика, преса, друкарні, кіно, визначні події, охорона здоров'я, спорт, торгівля, обслуговування населення, промисловість, транспорт, назви вулиць і частин міста. У розділі "Музеї" читаємо: "На Бобровиці, за міським садом, на початку 1900-х років був споруджений будинок оригінальної архітектури, з готичними вікнами, і у ньому був розміщений музей українських старожитностей, подарований м.Чернігову В.В.Тарновським. У ньому, окрім експонатів, що відносяться до різних епох історії України, зберігалось зібрання картин, написаних Т.Г.Шевченком. Чернігівці пишалися цією скарбницею української культури. Опис музею зробив письменник Б.Д.Гринченко...". У розділі "Кіно" - "Великою розвагою для чернігівців було відвідування кінотеатрів. Кіно з'явилося в Чернігові у 1906 р. Зачинателем цього мистецтва виявився неосвічений лахмітник Арон Богатиренко, який заснував у місті кінотеатр "Міраж", а слідом за ним інший підприємливий єврей відкриває кінотеатр "Експрес". ... Під "собачий вальс" та інші легкі п'єски то веселого, то сумного характеру - відбувалося "дійство" на екрані. У програму сеансу входили звичайно хроніка, видова картина, жаклива драма з вбивством, яка-небудь вигадлива пригода. Закінчувався сеанс звичайно кривляннями Макса Ліндера і вітчизняних Дурацькіна і Глупишкіна. При всьому цьому публіка отримувала задоволення, а підприємці загібали далеко не "міражні" доходи".

Важливі для історії краю документи зберігаються у колекції "Чернігівська губернська вчена архівна комісія" (Ф.Р-74). Це метричні записи, свідоцтва, купчі, гетьманські універсали і царські грамоти, ревізські реєстри, описи маєтків тощо, які охоплюють період з 1660 до 1905 року.

У збірці креслень і планів представлені плани земельних ділянок, міст Чернігівської губернії, креслення окремих споруд (Ф.678) кція "Чернігівщина в документах, фотографіях і малюнках" охоплює період 1917-1920 рр. (Ф.Р-1009). У цьому ж фонді зберігаються особисті документи, фотографії Варзара Василя Єгоровича (1851-1940) - українського і російського статистика, громадського діяча, його дружини Ращевської Олександри Григорівни. Цікаві і різноманітні матеріали зберігаються у колекціях "Боротьба за встановлення і зміцнення

радянської влади на Чернітщині" (Ф.Р-952), "Літоне культурного життя м.Чернівола" (1907-1941, 1943-1978) (Ф.Р-1043), "Інформаційні листки з архіву трудових Чернітвчан" (Ф.Р-1238), "Спортивний Чернітв" (1946-1973), (Ф.Р-1308), "Чернітщина в роки Великої Вітчизняної війни" (Ф.Р-1376), "Чернітвська обласна комісія з історії Великої Вітчизняної війни" (Ф.Р-1429), "Листи і поштівки радянських громадян з німецької каторги" (Ф.Р-3291), "Документи громадських організацій і рухів Чернітщини" (1988-1990) (Ф.Р-8842).

З М І С Т

Неділь А.І. До історії Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....3

Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Номінальні документи з історії музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського.....6

Сарбей В.Г. Друковані джерела і розвідки до біографії В.В.Тарновського.....14

Стурбоннова Л.В. Літературні джерела про колекцію В.В.Тарновського до 1917р.....16

Половинкова С.О. Листи П.Г.Редкіна до В.В.Тарновського-старшого з фондів Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....18

Деркач Т.В., Курач С.М. З історії формування музейної збірки Чернітвського історичного музею.....21

Деркач Т.В. Каталогізаційний альбом з фондів Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....23

Яцук В. Про згадки Шевченківської колекції В.В.Тарновського.....25

Мудрицька В.Г. Археологічні матеріали з колекції М.Я.Тарновського у фондах Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....27

Черненко О.Є. Доля археологічної колекції Чернітвського історичного музею у 40-х рр. XX ст. 29

Зайченко В.В. Тканини з колекції В.В.Тарновського у збірці Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....31

Арендар Г.П. Срібний посуд XVIII-XVIII ст. з колекції В.В.Тарновського.....34

Сасначова І.В. Колекція милої культової пластики Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....37

Ситий І.М. Колекція стародруків музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського.....39

Ситий І.М. Документальні матеріали в колекції В.В.Тарновського.....46

Мицук Ю.А. Документальні джерела з історії України другої половини XVIII - першої половини XVIII ст. у фондах Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....49

Ларіонова Л.П. Декоративно-ужиткові тканини в збірці Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....52

Лавченко Т.І. Колекція поштових збірок у фондах Чернітвського історичного музею ім.В.В.Тарновського.....55

Москаленко М.І. М.М.Коллонтаєвський і музей українських старожитностей В.В.Тарновського.....57

Зеленська Л.І. Спогади Ганни Барнінок про В.В.Тарновського та його музей (за епістолярної спадщини письменниці).....60

<i>Майборода Л. О.</i> Формування колекції військово-історичного музею - шкільну Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнопольського.....	64
<i>Журдачова Т. П.</i> Матеріали родини Могиланських у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнопольського.....	67
<i>Миньєва О. І.</i> Про один тип дарохранительниць в українському золотарстві....	69
<i>Кара-Ласульєва Т. В.</i> Роль І. Цирелького в утвердженні бароко у галтарстві Чернігівщини ХУІІ-ХУІІІ ст.	71
<i>Прасолова К.</i> Дві тенденції розвитку українського образотворчого галтарства у ХУІІІ ст.	73
<i>Пущко В. Г.</i> Мистецькі старожитності колекції В. В. Тарнопольського в історії культури Русь-України ХІІ-ХІІІ ст.	76
<i>Ганієнко А. А., Коваленко О. Б.</i> Забуті музейні зібрання старого Чернігова.....	83
<i>Ткаченко В. В.</i> Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20-30-х років.....	88
<i>Краченко М. П.</i> Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю. С. Виноградського у його створенні.....	90
<i>Мирошніченко М. М.</i> Історія Сосницького літературно-меморіального музею О. П. Довженка.....	92
<i>Сугоняко М. М.</i> З історії Новгород-Сівського краєзнавчого музею.....	95
<i>Федірко А. М.</i> До біографії М. Й. Судженка.....	98
<i>Стрижун Т. М.</i> Історія створення Бахматського історико-краєзнавчого музею.....	99
<i>Зеленський М. Ю.</i> Корюківський історичний музей.....	100
<i>Борщенко В. В.</i> Ігнатьєвський історико-краєзнавчий музей.....	101
<i>Юценко Л. В.</i> Коропський меморіальний музей М. І. Кибальчича.....	103
<i>Карпильський Л. М.</i> Придубувський краєзнавчий музей.....	104
<i>Литвиненко І. С.</i> Остерський краєзнавчий музей.....	106
<i>Гайдай Г. Ф.</i> Василь Васильович Маслов.....	108
<i>Ребкало В. М.</i> Формування колекції меморіального музею М. О. Щорса у повесний час.....	112
<i>Шокопляс І. Г.</i> Найдавніші пам'ятки минулого Чернігівщини.....	113
<i>Лякін В. Ф.</i> До історії козацьких полків Чернігівщини.....	115
<i>Трактіна О. І.</i> Про атрибуцію речей з поховання Трійцького монастиря м. Чернігова.....	118
<i>Павлова О.</i> Матеріали М. Кошобинського у фонді Д. Косарика Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.....	120
<i>Санухіна Л. П.</i> Етнографічно-фольклористичні дослідження східних повітів Чернігівської губернії місцевими дослідниками.....	121
<i>Винищук І. І.</i> Уроженці Чернігівщини - громадяни Австралії.....	124
<i>Кулінич Ю. Я.</i> Державний історико-культурний заповідник в селищі Качанівка Чернігівської області.....	126
<i>Патета С. П.</i> Спогади Д. І. Дворницького про В. В. Тарнопольського і Качанівку.....	129
<i>Сиводід Т. І.</i> Історія Чернігівщини у документах особистого походження і колекцій державного архіву Чернігівської області.....	131